

OSMANLI ARAŞTIRMALARI VI

Neşir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES VI

İstanbul - 1986

ZOR SANCAĞI'NIN İMÂR VE İSLÂHİ İLE ALÂKALI ÜÇ LÂYİHA

İdris Bostan

Osmanlı Devletinde bilhassa II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde, siyâsî ve idârî bakımdan olduğu kadar, ülkenin imâr ve islâhî ile de alâkalı olarak merkezde ve vilâyetlerde birçok lâyiha kaleme alınmıştır¹. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde vazife yapan her kademedeki görevliler tarafından tanzim edilen bu lâyihalardan şimdiye kadar Necid ve havalisi², Trablusgarb³ ve Yemen'e⁴ âid olanları negredilmiş bulunmaktadır. Bu inceleme ise, önceleri Haleb'e tâbi iken, daha sonra müstakil bir sancak olan Zor hakkında tesbit edilebilen üç lâyihaya dâirdir.

Zor sancağının imar ve islâhî için yazılan lâyihalardan ilki Muhammed Hilâl Efendi, ikincisi Zor nâibi, üçüncüsü de Kurd İsmail Paşa'ya âiddir.

Yazılış tarihlerine göre sıraladığımız bu lâyihalardan en hacimlisi ve mâlumât olarak en teferruatlı olanı Muhammed Hilâl Efendi'nin lâyihasıdır. Bunu tâkiben Kurd İsmail Paşa'nın lâyihasını zikretmek gerekir. Ancak, O, kendi lâyihasını yazarken hiç şüphesiz M. Hilâl'e âid olanı görmüş ve lâyihasının girişinde kelimesine kelimesine bazı kısımları ondan almıştır. Daha sonraki bahisler ise, tamamen

1 Bu lâyihalar hakkında sadece Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı'nda yapılacak tedkik bu hususu fazlasıyla teyid edecektir.

2 Yusuf Halaçoğlu, «Midhat Paşa'nın Necid ve havalisi ile ilgili birkaç lâyihası», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul 1973, s. 149-176+8 Levha+1 harita.

3 Nejat Göyünç, «Trablusgarb'a ait bir lâyiha», *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 235-256.

4 İdris Bostan, «Muhammed Hilâl Efendi'nin Yemen'e dair iki lâyihası», *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 301-326.

müstakil olup, kendi müşâhedelerini aksettirmektedir. Zor nâibinin lâyhısına gelince, sadece Abdülaziz dağları ve Habur'a münhasır olması sebebiyle oldukça muhtasardır.

Zor sancağının kuruluşu ve teşkilâtlandırılması belirli bâzı merhaleler sonucu gerçekleştirilmiştir. Nitekim, 1271-1286 (1855-1869) seneleri arasında Haleb vilâyetinin merkez sancağı olan Haleb'e tâbi ve bir diğer adı «Ormanlık» olan Zor⁵, bu tarihlerde bir nâhiye-dir ve idareci olarak da kaimmakam bulunmaktadır. Ancak 1287 (1870) senesinde merkez kazası Deyr olmak üzere Zor sancağı teşkil edilmiştir. Yeni kurulan sancağın mutasarrıfı olan Rumeli beylerbeyliği rütbesindeki Arslan Paşa'nın zamanında idârî taksimat arasında İşâre, Ebû (Elbû) Kemâl, Busayre, Rakka ve Sence kazaları yer almıştır⁶. Bu tarihe kadar, Zor'a tâbi olarak sadece Rakka ve İşâre zikredildiği halde, daha sonraları Re'sû'l-ayn, Kevkeb ve Meşkene gibi kazalar da bazen Zor'a bazen civarındaki sancaklara bağlanmışlardır⁷.

Arslan Paşa, Zor mutasarrıflığı sırasında, bölgenin îmar ve islâhı için düşündüklerini bir rapor halinde kaleme almış ve İstanbul'a bildirmiştir. Bu raporda, diğer bazı istekleri yanında Zor sancağının Haleb'den ayrılarak müstakil bir sancak olması da vardı. Nitekim, O'nun bu talebi Sultan Abdülaziz tarafından uygun görülmüş, 5 Rebî'ülâhır 1288 (24 Mart 1871)'de sâdır olan irâde-i seniyye ile Zor sancağının müstakil idâresine müsâade edilmiştir⁸. Bu dönemde, Arslan Paşa'nın gayretleriyle kervanların geçtiği yollara hanlar yapılmış, yol emniyetinin temini için askerler yerleştirilmiştir⁹.

Zor'u sancak olarak teşkilâtlandıran ve müstakil bir hale getiren Arslan Paşa'nın vefatı üzerine sancağın idârî durumunda yeni bir değişiklik yapılması düşünülerek, Diyarbekir'den idâre edilip-edilemeyeceği meselesi ortaya atılmış, ancak Diyarbekir valisinden alı-

5 1272-1282 arası Devlet salnâmelerinin ilgili kısımlarında «Zor nâm-ı diğer Ormanlık Kaimmakamlığı» ifadesi yer almaktadır.

6 *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb*, Haleb 1287, s. 66-67, 166; 1288, s. 65-66, 184.

7 Devlet ve Haleb salnâmelerinin alâkalı kısımlarında mâlumât bulunmaktadır. Zor sancağının teşkili ve idârî taksimatı için ayrıca bk. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1891, II, 275-313.

8 Başbakanlık Arşivi (BA), İrâde-Meclis-i Mahsûs, nr. 1694.

9 Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-âlam*, İstanbul 1311, IV, 2428.

nan telgrafdan bunun doğru olmayacağı anlaşılmıştır. 4 Şa'ban 1288 (19 Ekim 1871) tarihli sadâret arzından öğrenildiğine göre, Zor sancağına ferik Ömer Paşa'nın tayini istenmiş ve 5 Şa'ban 1288 (20 Ekim 1871) tarihli irâde-i seniyye ile de sancağın müstakil idâresi ve Ömer Paşa'nın tayini uygun görülmüştür¹⁰.

Ömer Şevki Paşa'nın Zor mutasarrıflığı esnasında sancağın merkez kazası olan Deyr'de îmar faâliyetlerine girişilmiştir. Önceleri bir tepe üzerinde kurulan ve Fırat kenarında üç-beş yüz haneden ibaret olan Deyr kazası, O'nun idaresi altında büyük bir şehir haline gelmiş bahçe, dolap, değirmen, misafirhane, kahvehane, hamam ve resmî binalar inşa edilmiştir¹¹. Nitekim, Ömer Şevki Paşa'nın mühendis-mimar Ch. S. Aloë'ye çizirdiği haritada eski ve yeni Deyr ile kazadaki diğer yerleşim merkezleri açık bir şekilde gösterilmiştir¹².

Devlet Sâlnâmelerinde 1288-1290 (1871-1873) arasında Deyr ve Zor adıyla iki sancak zikredildiği gibi¹³, 1295-1297 (1878-1880) arasında da Zor sancağına aynı zamanda Deyr sancağı denilmiştir¹⁴.

Zor sancağı müstakil idare edildiği gibi, bazen Haleb Vilâyeti'ne bağlanıyordu. Nitekim, 1288-1293 (1871-1876) arasında müstakil idare edildiği halde, 1294-1299 (1877-1882) arasında tekrar Haleb'e bağlanmıştır¹⁵. Nihayet, Zor mutasarrıfı Hasan Paşa'nın, sancağın Haleb vilayetinden ayrılarak müstakil idare edilmesi hususunu ihtiva eden arızası Meclis-i Mahsûs'da görüşüldükten sonra 1 Şa'ban 1299 (18 Haziran 1882)'da sadrîâzam tarafından padişaha arz edilmiş ve 2 Şa'ban (19 Haziran) tarihinde sâdır olan irâde-i seniyye¹⁶ ile Zor müstakil livalar arasında yer almıştır. Bu tarihten itibaren

10 BA, İrâde-Meclis-i Mahsûs, nr. 1714.

11 Zor mutasarrıfı Ömer Şevki Paşa'nın 5 Rebi'ülâhır 1290 (2 Haziran 1873) tarihli arzı : BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 1973.

12 Aynı yer. XIX. asrın sonlarında ise, Deyr'de 2500 ev, kârgir bir çarşı, hükümet konağı, kışla ve askerî hastâne bulunuyordu (Besim Darkot, «Deyr-i Zor,» *İslâm Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1963, s. 574).

13 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1288, s. 170; 1289, s. 160; 1290, s. 155.

14 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1295, s. 405; 1296, s. 214; 1297, s. 254.

15 Bk. Bu tarihler arasındaki *Devlet Sâlnâmeleri*'nin ilgili kısımları.

16 BA, İrâde-Meclis-i Mahsûs, nr. 3295.

Devlet Sâlnâmelerinin Zor sancağına âid kısmında «müstakillen idâre olunmaktadır» ifadesi yer almıştır¹⁷.

Zor sancağının ismi, ekseriyetle Musul Vilâyeti'ne tâbi Şehr-i Zor ile karıştırılmakta idi. Bilhassa yazışmalarda birine âid olan evrak ve mektuplar yanlışlıkla bir diğerine gönderiliyordu. Bunu önlemek amacıyla 20 Receb 1310 (7 Şubat 1893)'da Dahiliye Nezâreti, bir tezkire ile durumu Şûrâ-yı Devlet'e arz etmiş, 12 Şa'ban 1310 (1 Mart 1893)'da yapılan müzâkerelerde Şehr-i Zor sancağına eski adı olan «Kerkük» isminin verilmesi kararlaştırılmış ve bu husus, sadrîazam Cevad Paşa tarafından 25 Şa'ban 1310 (14 Mart 1893)'da padişah II. Abdülhamid'e takdim olunmuş ve 26 Şa'ban (15 Mart)'da muvâfık bulan irâde-i seniyye sâdır olmuştur¹⁸. Nitekim, 1311 tarihli *Devlet Sâlnâmesinde*, Şehr-i Zor sancağının adı Kerkük sancağı olarak değiştirilmiştir¹⁹.

Zor sancağı bilhassa aşiretlerin iskân mahalli olduğundan nüfûs hakkında kesin bir malûmât tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Meselâ, 1294 (1877)'de nüfusu 120.000 civarında iken²⁰, 1295 (1878)'de 110.000'e inmiştir²¹. Ş. Şami ise, 100.000 dolaylarında tahmin edildiğini yazar²². Bölgenin ve aşiretlerin nüfusu hakkında, M. Hilâl ile Kurd İsmail Paşa'nın lâyhalarında yeri geldikçe bilgi verilmektedir.

Deyr-i Zor, 1918'de İngilizler²³, 1921'de Fransızlar²⁴ tarafından işgal edilerek Osmanlı idaresinden ayrılmıştır.

Zor Sancağının Kaimmakamlık ve Mutasarrıflık (Sancak) dönemlerine âid idârecileri *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*'lerden tesbit edilebildiği şekliyle aşağıda bir liste halinde verilmiştir.

17 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, Kostantiniyye 1299, s. 323. Bu sâlnâme hicrî 1300 senesine âiddir. Müteâkır seneler için *Devlet sâlnâmelerinin* ilgili kısımlarına bakılmaktadır.

18 BA. İrâde-Dahiliye, Şa'ban 1310, nr. 26.

19 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, Dersââdet 1311, s. 531.

20 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1294, s. 496.

21 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1295, s. 405.

22 *Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 2427.

23 Darkot, *a.g.m.*, s. 574.

24 M.V.S.W, «Dayr az-Zawr» *Encyclopaedia Britannica*, VII, 114.

Bu listede 1271-1286 (1855-1869) arasında kaimmakamlık olan Zor'un, 1287 (1870)'den itibaren sancak halinde teşkil edildiği görülmektedir.

İsim	Görev Süresi	Rütbe
Yusuf Paşa	1271-4 1275	mirmiran (kaimmakamlık)
Mustafa Ağa	1276-7	_____ (kaimmakamlık)
Hasan Bey	1278-80 1281-3	Dergâh-ı Âli »
Osman Bey	1284-6*	Istabl-ı Âmire Müdirliği pâyeli (»)
Arslan Paşa	1287-8	Rumeli Beylerbeyliği (mutasarrıf)
Ömer Şevki Paşa	1289-92	Ferik
Kasım Paşa	1293-4	
Hüseyin Rüşdi Bey	1295*	mirmiran
Ali Paşa	1296-8	Rumeli Beylerbeyliği
Hasan Muhsin Paşa	1299-1300	Ferik
Reşid Paşa	1301	Rumeli Beylerbeyliği
Mehmed Paşa	1302	» »
İbrahim Paşa	1303-4	» »
Ahmed Tevfik Paşa	1305-9	» »
Salih Paşa	1310-11	Mirmiran
Mehmed Salih Paşa	1312-3	Rumeli Beylerbeyliği
Mustafa Rıfki Paşa	1314	Mirmiran
İsmail Zühdi Bey	1315-7	Bâlâ
Ahmed Şükri Paşa	1318-20	Rumeli Beylerbeyliği
Ahmed Reşid Paşa	1321-5	» »
Mehmed Râşid Paşa	1326	» »
Mehmed Celâleddin Bey	1327-8 1329-32	Ülâ
Abdülkadir Bey	1333-4	_____

(* İşaretli olanlar Haleb Vilâyet Sâhnâmeleri'nden tesbit edilmiştir).

I

MUHAMMED HİLÂL EFENDİ'NİN LÂYİHASI Lükâtâtü'z-zeheb fi âsâril-arab

Zor Sancağı hakkında oldukça tafsilâtlı tarihî, coğrafi ve idari malûmâtı ihtiva eden bir lâyiha hazırlayan Muhammed Hilâl Efendi, 1840-1'de Haleb'de doğmuştur. Tahsilini ikmâl ettikten sonra vazife yaptığı ilk memuriyeti 1870'de tayin edildiği Zor'un Şer'iyye Mahkemesi Nâibliğidir. Daha sonraları Yemen, Adana, Ankara, Trablusgarb ve Konya vilâyetleri İstinaf Mahkemesi Ceza Reisliklerinde

bulunmuştur²⁵. Tarih, coğrafya, ilm-i ferâiz ve benzeri konularda birçok eser telif eden Muhammed Hilâl Efendi'nin, görev yaptığı vilâyetler hakkında lâyhalar kaleme aldığı görülmektedir. Bunlar arasında şimdiye kadar neşredilmiş olan Trablusgarb²⁶ ve Yemen'e²⁷ âid olanlarını zikredebiliriz. Zor sancağına dâir olanından bu yazımızda bahs edilecektir. Lâyhalarının her biri II. Abdülhamid'e takdim edildiği halde, resmî hal tercümesinde sayılan eserleri arasında bunlardan söz edilmemektedir.

Muhammed Hilâl Efendi'nin Zor Sancağına âid lâyihası, diğer iki lâyihaya nisbetle daha fazla malûmât ihtiva etmekte olup, o bölgede yetişmiş olması ve Zor'da görev yapması itibâriyle oldukça sıhhatli ve tafsilâtlıdır. Halkın ictimâî durumu hakkında verdiği bilgiler yanında bilhassa arab aşiretleri için önemli malûmât yer almaktadır. Bir lâyihanın sınırlarını aşacak kadar geniş olan eser, *Lükâtü'z-zehab fî âsâr'l-arab* adıyla İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 6971'de kayıtlıdır^{27a}. Lâyihada herhangi bir tarihin bulunmaması telif zamanının tesbitini güçleştirmekte ise de, eserin biri yazılış, diğeri de takdim edilmiş olmak üzere iki kademedede ele alındığı görülmektedir. Buna göre, lâyiha 1287-8 (1870-1871)'de yazılıp, 1298-9 (1881-2) seneleri içinde nihâî şekliyle Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmiş olmalıdır. Bu neticeye varmak için ise şu bilgilerin değerlendirilmesi gerekmektedir.

I. Lâyihanın 1287-8 (1870-1871)'de yazıldığına delâlet eden hususlar :

a — M. Hilâl Efendi, Cezîme ile ilgili kıssayı anlatırken (vr. 14b) Zebbâ'nın inşâ ettirdiği iki şehrin Hz. İsâ'dan 80 sene önce yapıldığını ifade ettikten sonra, bu binaların 1950 senelik olduğunu zikreder (vr. 20b). M.Ö.'ki tarih bundan çıkartıldığında elde edilen 1870 senesi lâyihanın yazılış tarihi olduğu gibi, bu tarih aynı zamanda M. Hilâl'in Zor nâibi olduğu zamana müsâdiftir. Yâni M. Hilâl lâyihasını kendisinin Zor nâibliği sırasında kaleme almıştır.

25 Muhammed Hilâl Efendi'nin biyografisi hakkında geniş bilgi için bk. Göyünc, *a.g.m.*, s. 235-7.

26 Göyünc, *a.g.m.*, s. 235-256.

27 Bostan, *a.g.m.*, s. 301-326.

27a Lâyihanın bir diğeri nüshası ise, Arkeoloji Müzesi Ktb. nr. 525'de olup, 30 varaktır.

b — Yine vr. 25b-26a'da bahsedilen Şemmer aşiretinin reislerinden Ferhan Paşa ile Abdülkerim Bey, 1287-8 (1870-1871) senelerinde idareci idiler. Bunlardan Abdülkerim Bey 1288 (1871)'de isyan ettiği için takibâta uğramış, yakalandıktan sonra idamı için irâde-i seniyye sâdır olmuştur. Bu lâyhada ise görevde gösterildiğine göre, lâyiha Receb 1288 (Eylül 1871)'den önce yazılmış olmalıdır.

c — Nitekim, Zor sancağının idârî teşkilâtı ve kazalara âid olduğu zikredilen köylerin isimleri ve verilen malûmât 1287-8 Haleb Sâlnâmelerindeki bilgilerle aynıdır.

d — Ancak, vr. 8b'de «zîr-i niyâbetinde bulunduğum sırada» ifadesi yer almaktadır ki, bu lâyihanın Zor nâibliğinden ayrıldıktan sonra gözden geçirildiğini göstermektedir.

II. Lâyihanın 1298-9 (1881-2) arasında takdim edildiğini gösteren hususlar:

a — M. Hilâl Efendi, lâyihasının giriş yâni takdim yazısında kendisinden sâbık Yemen İstînâf Mahkemesi reisi olarak bahsetmektedir (vr. 1b). O, Yemen'deki ilk görevinden Ramazan 1298 (Ağustos 1881)'de ayrıldığına göre, lâyihasını bu tarihten önce takdim etmiş olamaz.

b — Lâyihasında (vr. 3a) Zor sancağının Haleb'e bağlı olduğunu zikretmektedir. Zor ise Şa'ban 1299 (Haziran 1882)'da müstakil idare edilmeye başlamıştır. Demek ki, bu tarihten sonra yazılmış olması mümkün değildir.

Çelişkili gibi görülen bu bilgileri şu şekilde telif etmek mümkündür : M. Hilâl Efendi, lâyihasını Zor sancağı nâibliği sırasında veya hemen sonrasında kaleme almış, 1298-9 (1881-2) arasında da takdim etmiştir.

Lâyihanın Muhtevâsı

Muhammed Hilâl Efendi, lâyihasını arabca bir giriş ve beş bab üzere tanzim etmiştir.

Besmele, hamdele ve salvele'den sonra padişahı medhettiği giriş kısmında, ayrıca lâyhada zikrettiği konuların çok kısa bir hulâsasını yapmıştır.

Birinci babda, diğer lâyiha sahipleri gibi o da Zor sancağı ile Mısır arasında, nehirler ve arâzinin verimliliği konusunda benzet-

meler yaparak bu bölgede îmâr ve ıslahın gerçekleştirilmesi halinde verimin artacağını anlatmaktadır. Daha sonra iklim şartları ve coğrafî hususiyetleri üzerinde duran yazar, mütedil bir havası olan bölgenin güney kesimi hâric, diğer taraflarının mâmur mahaller olduğunu belirtir. Nitekim, Zor kıt'asının güneyindeki Hammâd çölleri istisnâ edilirse, batısında Hama, Haleb, Humus, kuzeyinde Urfa, Mardin, Musul ve doğusunda Âne, Bağdad arâzileri gibi çeşitli medeniyetlere sahne olmuş şehirler yer almaktadır.

İkinci babda bir bölgenin îmâr edilebilmesi için gerekli üç şarttan bahsedilir. Bunlardan birincisi, ahâlinin can ve mal güvenliğinin sağlanması, ikincisi insan nüfusunun artırılması üçüncüsü ise, halkın fakirlikten kurtarılarak servetlerinin çoğaltılmasıdır. Lâyihada bu hususlar şu şekilde izah edilmektedir.

Mal ve can güvenliği sağlanırsa yabancı tüccarın buralara gelişini temin edilebilecek ve kervanların geçiş yeri haline gelecektir. Nitekim, güvenliğin olmadığı zamanlarda Haleb'den Bağdad'a gidecek kervanlar yolun uzunluğuna bakmayarak Haleb-Diyarbakir-Musul-Bağdad hattını takib ediyorlardı. Ayrıca, buralara gönderilecek yöneticilerin halkı rencide etmemeleri, onları zirâat yerine başka şeylerle uğraştırmamaları sağlanmalıdır.

Arazişinin genişliğine rağmen çok az nüfusu bulunan Zor bölgesinde evlenebilmek oldukça zorlaştırılmıştır. Meselâ, kadınlar için talep edilen mehir miktârının yüksek oluşu 30 yaşından küçük evlenmeme gibi bir âdeti yaygınlaştırmıştır. Yine, bir veya iki kızı olan baba, onlar için en fazla mehri verecek kimseyi bekleyerek evlenmeyi geciktirmektedir. Bu hususun çözümlenmesini isteyen Muhammed Hilâl Efendi, kendisinin Zor nâibliği sırasında Vilâyet Nizamnâmesindeki hükümlere göre, mehirlerin yüksek tutulmamasını ve akrabasının mehir almasının men edilmesini isteyen bir tezkireyi mutasarrıfa gönderdiğinden bahsetmektedir. Yine, bir bölgenin îmârında esas olan halkın gelirinin arttırılmasıdır. Bunun için zirâatle meşgul olanların ettikleri arâziyi, tüccarların sattıkları malı çoğaltmaları gerekecektir. Bu maksatla da mahsûllerin satılacağı ve ticaretin yapılacağı dükânlar inşa edilmelidir.

Üçüncü babda, Zor sancığının sınırları tekrar edilerek idârî tak-simâta geçilir ve sancak merkezi ile ona bağlı kazalar hakkında bilgi verilir. Sancak merkezi olan Deyr kasabası, Fırat kenarında 800 hâ-

nelik bir yerdir. Bölge halkı dükkânları olmadığı için önceleri evlerinde ticaret ve alış-veriş yaparlarken birkaç senedir 120 dükkân inşa edilmiş ve tüccarlar buralara taşınmışlardır. Deyr kasabasının doğusunda 15 dakikalık mesafede bulunan kışla ile Fırat nehrinin kenarındaki kışladan kasabaya kadar yer alan birçok bina ise, idâri ve askerî binalardır. Deyr kasabasındaki evler küçük, çirkin görünüşü ve birbirine bitişikdir. Bu evlerde semâvî avlu olmadığı gibi odalar da han odalarına benzemekte ve her evde sâbât denilen ikinci bir kat yer almaktadır. Deyr'de, arabalara satılmak için Haleb'den siyah çivit ile boyanmış Amerikan bezi, Âne ve Bağdad'dan ise hurma getirilmektedir. Bu kasabada bilhassa hayvanlara nal yapan 20-demirci dükkânı vardır ve demircilik san'atı hayli gelişmiştir. Deyr ahâlisinin çoğu Haleb ve Şam'dan mal getirip satan tüccarlardır. Deyr'e bağlı kaza ve kasabalar ise, Rakka, Sence, İşâre, Busayre ve Ebû Kemâl'den meydana gelmektedir.

Dördüncü babda kadîm beldeler ve eski eserler anlatılmaktadır. Bunlar arasında Süleyman aleyhisselâmın sarayının bulunduğu Tedmür ile Sâlihiyye, Rahbe, Kinde, Halebye, Medînetü'r-Rakka, Ebû Hureyre, Meskene, Sıffin, Kevkeb, Acâc, Taya, Tenânîr-i Sağîriyye gibi yerler bulunmaktadır.

Beşinci bab, buralarda yaşayan aşiretlerle onların kendilerine mahsus örf, âdet, giyim eşyaları ve sâir hususlarına ayrılmıştır. Zor sancağındaki arablar üç sınıftan ve her sınıf da fahz denilen gruplardan teşekkül ediyordu. Bunlar ziraat yapan aşiretler, yağmacılıkla geçinen Aneze aşireti ve vahşi hayvanların avcılığıyla uğraşan aşiretler olmak üzere üçe ayrılıyordu.

Yağmacılıkla geçinen Aneze aşireti; Mehdiye, Sebea ve Şemmer adlı üç gruptu. Bunlardan birincisinin ikamet mahalli Fırat'ın kible ciheti ile Şâmiye taraflarıdır ve nüfusları 3 bin çadır kadardır. Sebea aşiretlerinin ikamet yerleri Hama ve civarındaki çöller olup nüfusları 4000-4500 çadırı bulmaktadır. Şemmer aşiretleri Urfa'dan Bağdad'a kadar olan bölgede idiler ve nüfusları 8-15 bin hâne tahmin edilmektedir. Urfa, Mardin ve Diyarbekir cihetindeki yağ ve yünlerin üreticisi olan Şemmer aşiretleri bu sebeble çok zengindirler.

Bütün Aneze aşiretleri geniş kollu, geniş bir gömlek ve bazısı bu gömleğin üzerine ayrıca aba giyerler. Başlarına ise, bir mendil

örtüp üzerine ikâl sararlar. Saçlarını uzun bırakıp, bunları önden ören bu aşiretler ayakkabı giymezler. Kadınların kıyafetleri de hemen erkeklerin aynıdır. Ayrıca küpe ve bilezik ile süslenen kadınların ekserisi yüz, el ve ayaklarını boyarlar. Yemekleri ekmek, hurma, pekmez ve deve sütünden ibarettir. Evleri, ahşab direkli kıldan yapılmış bir çadırdan meydana geliyordu. Bunun da içinde kamışdan direkleri olan bir duvar bulunurdu ki, bu şekilde kadın ve erkeklerin ayrı oturmaları sağlanırdı.

San'at ve geçimlerini avcılıktan temin eden aşiretler Suleyb ve Zuleyb kabileleridir. En fazla avladıkları hayvan ceylan idi ve etini yedikten sonra derilerini dikip entari gibi giyiyorlardı. Bunların çadırları olmayıp harab yerlerde, yer altındaki mağaralarda yatıyorlardı. Bin hâne kadar oldukları tahmin edilmektedir.

Lâ y i h a n ı n M e t n i

(1a) Yemen vilâyeti mülgâ²⁸ mahkeme-i istinâf reisi sâbık faziletli Muhammed Hilâl Efendinin eseridir.

(1b) *Bismillâhirrahmânirrahim*²⁹

Ey mevcûdâtı yokdan yaratan, dehirleri ve zamanları dilediği gibi yönlendiren, sana hamd olsun. İhsân ettiği sayısız nimetler, üzerimizden uzaklaştırdığın nihâyetsiz cezâlar için... Onun zikri, in'am ettiği temeddün ve umrânın minneti çok büyüktür. Ve O, bunları (temeddün ve umrânı) insânın ahvâlini ıslâh için en büyük kılmışdır. İnsanların her ülkeden ziyâreti için yola çıktığı, bütün vilâyet ve şehirlerden ziyâretçilerinin akın ettiği, bizi hidâyet yoluna yönelten, helâk yollarını bizden uzaklaştıran, efendimiz Hazreti Muhammed'e, O'nun efrâd-ı âilesine, şehirler ve kaleler fetheden, keli-

28 Yemen İstinâf Mahkemesi, 24 Ramazan 1305 (4 Haziran 1888) tarihli irâde ile kaldırılmış (BA. İrâde-Dâhiliye, nr. 84941) ve Yemen'in son istinâf mahkemesi reisi de M. Hilâl Efendi olmuştur. Nitekim, 1305 (1887-8) senesine âid *Devlet Salnâmesi*'nde (s. 341) bu görevde M. Hilâl Efendi kaydedildiği halde, 1306 (1888-9) tarihli salnâmede (s. 426) Yemen İstinâf Mahkemesi Reisliği yer almamaktadır.

29 Buradan itibaren Birinci Bâb'a kadar devam eden ve Arabca kaleme alınmış olan Giriş kısmını tercüme etmek lütfunda bulunan muhterem hocam Prof. Dr. Nihad Çetin'e teşekkür ederim.

me-i tevhîdi yüceltmek için ölüm acılarına katlanan ashabına salât u selâm olsun.

İmdi, Yemen vilâyeti istinâf mahkemesi sâbık reisi fakîrî'l-hakîr Muhammed Hilâl der ki: (2a) Devlet-i Aliyye'nin -ki Allah onun temellerini tahkîm etsin ve bayraklarını ufuklar boyunca göklerde yükseltsin- görüşü, bisât-ı adlin kullar için yayılması, her vâdide cevr u zulmün onların üzerinden kaldırılması olup, temeddün ve umrânı sağlayacak tedbirleri aldı. Çünkü bu iki şey, insanların rahatlarını ikmâl ederler. Böylece bu Hükûmet-i Hamîdiyye devrinde ma'mûrluk, bütün vilâyetlere ve şehirlere yayıldı ve çok eskiden beri huşûnet ve yokluğun hüküm sürdüğü yerlere, yani yakın zamana kadar umrân kelimesinin mâhiyetini bile bilmeyen çöl arabalarının vahşiler gibi yaşadıkları bölgelere kadar ulaştı. Devlet onların ahvâlini ıslâh, çok eskiden sâhib oldukları kültürlerini ikmâl için her türlü tedbir ve vâsitayı temin etmiştir. Onların günden güne bilhassa hükümdârın dirâyeti sâyesinde terakki yolunda ilerlediklerini görürsün. Bu sebeble ahâlf ilerlemeğe ve umrâna rağbet göstermiş, sonu yok olmağa varan isyan hareketlerinden uzaklaşmıştır. Neticenin başka türlü olması nasıl beklenirdi? Bu, asırlar arasında öğülmeğe lâ-yık bir devr olarak yerini almış, hüküm ve adâletinin sâf ve isâbetli oluşu ile temâyüz etmiştir. Ve bu, geceleri halkın emniyet ve huzûr gölgesinde uyumalarını temin eden, onları gündüzleri umrân tedbirleriyle gafletten uyandıran (2b) Sultânü'l-muazzam, zıllullâhi fi'l-âlem, bütün milletlerin meliklerinin meliki, adâlet ve kerem sancığının yayıcısı, her karşı kayanı kahır kılıcı ile mahv u perişan eden, sultanların güzel vasıflarını zâtında toplamış bulunan, devletin istinad ettiği sütunlar mesâbesinde vezirleri ile düşman ordularını dağıtan, kılıç ve kalem, sancak ve âlem sâhibi, bütün memleketlerinde temeddünün ve tâlimin intişâr ettiği, ilimlerin ve fenlerin kaynaklarının fışkırdığı yüce hükümdâr ki, bütün bunlar kendisinden önce hiçbir hükümdârın yapmadığı bir eserdir. O'nun meziyetlerinin ve vasıflarının güzelliği, lütfunun ve yardımının kemâli şâirin şu beyitlerinde ifade ettiği gibi muhakkaktır.

Cenâb-ı Hak dilerse âlemi tek bir varlıkta toplar. Böyle bir kimşenin noksansız bir şekilde medhinde büleğa ve füsehâ akşamdan sabaha kadar hepsi ömürlerini sarf etseler de, nasıl acze düşmezler!

Bununla beraber O'nun medhi mevcûd ve âşikâr olan birisinin elde edilmesidir. Çünkü O, yüceliklerin en yüksek mertebesine ulaşmıştır. Bu hususda söylediğim, şu beyitte ifade edildiği gibi, O hiçbir medhe sığmayacak kadar büyüktür. Şu kadar var ki, güzel vasıflarıyla onu zikretmek mevcûd ve âşikâr olanın elde edilmesine çalışmaktadır. O yeryüzündeki bütün hükümdarların efendisi, ilticâ edenlerin dayanağı, reâyânın dizginlerini güçlü, kahr edici ellerinde tutan, aynı zamanda (3a) emrinde ve nehyinde adâleti kemâl derecesinde bulunan, hilmi, keremi ve atâsında eşsiz, güzel hal ve hareketleri ve husûsiyle cömerdliği dünyaca meşhûr, öyle ki ne bardaktan boşalırca-sına yağın yağmur onun ihsânına benzeyebilir, ne de dehr onun gibisini bir daha getirebilir. Çünkü şâirin şu sözlerinde ifade ettiği gibi onun bir eşi benzeri yoktur. Yağmur boşaltan bulut eğer güzel ve güler yüzlü olsa da altın yağdırsa idi, dehr cevri etmese, güneş konuşabilse, arslan mütekebbir ve isyankâr olmasa idi, deniz, suyu tatlı olsa idi ona biraz benzeyebilirdi. (İşte o) Sultânü's-selâtin ve Hakânü'l-havâkîn es-sultân ibnü's-sultân es-sultânü'l-gâzî Abdülhamid Hân ibnü's-sultânî'l-gâzî Abdülmecid Hân ibnü's-sultânî'l-gâzî Mahmud Hân (Allah zamân-ı devletini ebedî kılsın, hükümrânlığını ve günlerini uzatsın, insanları fazl u kereminden mahrûm etmesin, zaman akıp gittiği, gece ve gündüz birbirini ta'kib ettiği müddetçe nusretinin bayrağı ve sancakları yükselmekte devam etsin) dır.

Toprağı ve suyu zirâate muvâfık büyük sancaklardan, biri, Haleb vilâyetine tâbi Zor sancağıdır. Burada eski devirlere âid bakıryeler, hayret uyandıran (3b) çeşidli eski eserler vardır. Süleyman aleyhisselâmın zamanına nisbet edilen bina harâbeleri bu cümleden olup aradan bunca zaman geçtikten sonra bu harabelere bakan, insan-oğlunun bunların bir benzerini yapamayacağını düşünerek hayrete ve dehşete kapılır. Aşağıda geleceği üzere Halebye harâbesi ve diğer harâbeler de böyledir. Husûsiyetle Haleb vilâyeti ahâlisi tarafından bu bölgenin vaziyeti mechûl, eserleri metrûk ve unutulmuş olduğu cihetle bu husûsda bir kitâb yazmak bölgenin sür'atle imârını temin edecek âmilleri ihtiva ettiği nâdir eski eserleri anlatmak, burada yaşayan aşiretlerden, onların cedlerinden tevârüs ederek sâhib oldukları karakterlerinden, âdet ve an'anelerinden, kendilerine has bâzı giyeceklerinden, her alışanın arayacağı bâzı husûslardan bahs etmek ve burada bölgenin imârını ikmâl husûsunda devlete bâzı tavsiyelerde

bulunmak istedim. Bu telife «Lükâtâtü'z-zeheb fi âsâri'l-arab» adını verdim ve beş bâb olarak tertîb ettim.

Birinci Bâb : Bu kıt'anın ıslâhına ikdâm edildiği halde an karîb (4a) Mısır kıt'asına şebîh olacağı beyânındadır.

Buna delil olmak üzere şurası der-meyân olunur ki envâ-ı zirâatle îmârın vücûduna elzem olan şey sulardır. Mısır'da Nil nehri var ise burada da garb cihetinden şark tarafının nihâyetine kadar geçmekte olan Fırat nehri bulunduğu gibi şimâl cihetinde vâki Re'sü'l-ayn denilen mahalden çıkup cenûb cihetinden geçerek Nehr-i Fırat'a munsab olan ve mahrecinden munsabına kadar kırk saatden ziyâde mesâfe bulunan Habûr nehri ve andan başka Urfa ile Rakka'nın arasında bulunup yine Fırat'a munsab olan ve Habûr'la beraber küçük-lüğü hasebiyle dolap ve âna mümâsil şeylere hâcet mess etmeksizin arâziyi irvâ ve iskâ eden Belîh nehri vardır. İşte bu nehirlerden her birisinden şimdi Mısır'da olduğu gibi küçük su cedvelleri inşâ ile arâziye idhâl edilir ise bütün etrâfının îmârı kâbil olur. Hele bâzı yerlerinde âsârı ile'l-ân zâhir ve mahkûr birtakım su cedvelleri mevcûddur ki bu cedvellerin tathîr ve hâl-i kadîmlerine ircâi ve derûnlarından su geçirilüp arâzînin iskâ ve irvâsı pek az bir himmete muhtaçtır. Habûr nehri etrâfında bulunan ve kırk saatden ziyâde mesâfesi olan arâzî Fırat nehri etrafındaki arâziden ziyâde münbit olup Nusaybin cihetinde birkaç karye îmâr edilmiş ise de bâkî etrafı hâlî ve metrûkdur. Mahreci olan Re'sü'l-ayn kâimmakâmlık merkezi (4b) olup derûnunda bulunan asker-i çerâkise buradâ dahî bâzı mahaller tamîr etmişlerdir. Bu kazâ ile beraber Nusaybin kazâsında Şemmerü'l-aneze aşâyirinden pek çok aşîret olmağla bunların dâire-i temeddüne cem u idhâleri ve göçebelik halinden sarf-ı nazar etdirilmeleriçün burada bulunacak hâkimin kemâl-i dikkat ve basîretle idâre-i umûr ve sâkin olanların meskênlerini terk ile firârlarına sebep olmak üzere mezâlimden tevakkî eylemesi lâzımdır. Bu aşâyir servet-i cesîme ashâbından bulduklarından bunlar göçebeliği terk ile temekkün eyledikleri halde hâlî mahaller kâmilen ma'mûr olur ki gerek bu îmârdan ve gerek bunların servetlerinden devletçe edilecek istifâde müstağni-i tafsildir. Bu Habûr nehrinin mahreci olan mezkûr Re'sü'l-ayn kibrit ma'deni bulunduğundan nehrin mahall-i menba'ı sâir meâdin kibritleri gibi sıcaktır. Şöhret-i kadîmesi ve mevkiinin letâfeti eş'âr ve kasasda mûnderic bulunan bu Habûr nehri etrâfının ekşer

mahallerinde en güzel bağçelere mümâsil bir sûretde ki yekdiğeriyle müştetek eşcâr-ı âliye ve rıyâz-ı azîme vardır. Hattâ ol-vakt mahall-i mezkûrda hâkim bulunan İbnü'z-zarîf'in esnây-ı vefâtında bâzı şuarâ-i arab bu eşcâr-ı hadâret-nisâra hitâben «ey Habûr'un eşcârı, İbn-i Zarîf'in vefâtından müteessir olmadınız mı ki böyle yeşilli duruyorsunuz» ma'nâsına olan şu beyti söylemişlerdir:

ايا شجر الحياور مالك مورقاً * كأنك لم تجزع [5a] على ابن ظريف

Belh nehrine gelince bu da Urfa cihetlerinden hurûc ve cenûbdan geçerek Nehr-i Fırat'a munsab olur ki Zor kıt'asında geçtiği mahal yirmi saat kadar vardır. Bu nehir Fırat ve Habûr nehirlerine nisbetle her nekadar küçük ise de iskâ-yı zer'de menfaati pek büyüktür. Çünkü bu nehirden iskâ olunacak arâziye kadar toprak yüzünden ince bir yol açılır. Ve iskâ olunduktan sonra bu yolun başı bir parça toprak ile sed edilüp su tevkîf olunur. Ve bu sûretde tarlalar âdetâ bağçe gibi sulanmış olur ki bu hâl piriç ve üzüm ve emsâli gibi çok suya muhtâc mevrûâtın teshîline cidden hidmet eder. Fırat nehri ekser mahallerde beher tarafı bir iki saat kadar vâsi bir dere ortasında cereyân edüp bu derelerin ovaların nihâyetinde de tepe ve dağlar bulunduğu gibi içinde ağaçlar ve çimenlikler vardır ki bu ovalar Nil nehrinin feyezân ettiği arâziye pek ziyâde müşâbihdir. Fazla olarak bunlar Mısır'ın Nil nehrinin suladığı mezkûr arâzi gibi Fırat nehrinin tuğyân ve feyezâniyle sulandıktan başka bunlara yağmur dahî yağdığından Mısır'ın arâzîsinden ziyâde münbit ve kuvvetlidir. Hattâ ekser mahallerinde arâzîyi zer' için sulara dâimâ tarlayı basmamak üzere bir mecrâ yapmaktan başka amelîyyât icrâ etmediklerini bizzât gördüm. Hârûnü'r-Reşîd'in zamânında o vakitki vekâyi'den bâhis olan kütüb-i tevârihde münderiç olduğu üzere bu kıt'a (5b) ulûm ve fûnûn ile ma'mûr mahallerin a'zamından olarak âsârı meşhûr olan memleketler ve Halebye medînesiyle birbirini ta'kîb eden yedi sûr ile muhât ve bir saat mümted olan ve nice asırların mürûrundan son-raca rehîn-i istikrâr bulunan ve görenlere birkaç sene mukaddem ta'mîr olduğunu zan ettiren sarayı ile müdellel olduğu üzere bir müddete gelinceye değin şimdiden pekçok ziyâde bir sûretle ma'mûr ve âbâdân idi. Siyyemâ bu kıt'anın ve Tedmür mevkiinin mevkiân ve hevâen diğer mahallerden ziyâde cibâret olmasa idi Hazret-i Süleymân aleyhisselâmın bu mevki tefrîk ve ihtiyâr ile zîrde evsâfı gösterilen sarayı inşâ etmeyeceği şüphesiz idi. Bu kıt'a cenûb cihetin-

den ma'da etrâf-ı selâsesinden ma'mûr mahallerle muttasıldır. Cenûb ciheti ise sulardan hâlî ve kütüb-i tevârîhde Hammâd namıyla müsemmâ olan düz göllere gider ki garb cihetinden dahi Hama, Haleb, Humus, şimâl cihetinden Urfa, Mardin, Musul ve şark cihetinden Âne ve Bâğdad arâzileri vâkidir. Cenûb cihetindeki çöller fi'l-hakika vâsi ise de etrâf-ı selâsesinden hükûmet ile muhât bulunması hasebiyle buna hâlî çöl nazarıyla bakılamaz. Fırat nehrinin her iki tarafı da ma'mûr olur ise şimâl (6a) cihetindeki çöllerde bulunan urbân da bi'z-zarûr dâhil-i dâire-i emn u itâat olurlar. Çünkü cenûb cihetindeki çöller eşçâr ve miyâhdan hâlî kumluk olmasıyla bi't-tab urbân için o tarafa firâr etmek mümkün olamaz. Bu çöller pek uzun bir mesâfeye kadar yâni Necid hâkiminin taht-ı idâresinde bulunan İbn-i Reşîd cibâline kadar imtidâd ve Medîne-i Münevvere etrâfına ittisâl eder.

İkinci Bâb : İmârın esbâbı ve mevkûf-ı aleyhi olan umûr-ı tabîyenin beyânındadır.

Esâs-ı imâr üç şey ile müesses olur. Birincisi ahâlînin nefis ve malınca gerek bir mahalde ikâmet ve gerek bir mahalle gidüp gelmelerince emniyyetin husûlüdür. İkincisi sehlü'l-imâr olduğu me'mûl bulunan mahallerde tenâsülün ve ahâlînin tezyîdi esbâbının istihsâlidir. Üçüncüsü ki imârın rûkn-ı âzamıdır, o da ahâlînin fakir halde bırakılmayıp istihsâl-i esbâb-ı servetlerine bakılmaktır. Bu üç esasın her birisi ber vech-i âtî tafsîlen şerh edilecektir.

Esâs-ı evvel :

Bir mahalde nefis ve malca emniyyet hâsıl olur ise ecânib tüccârı gidüp gelmeğe başlar ki bunların iyâb u zihâblarında kendilerine me'kûlât ve sâire fûruhtunda ahâlice hâsıl olacak menfaatden başka ahâlînin kalblerinden mallarının gâsıblar tarafından (6b) nehb olunmak korkusu da zâil olur. Emniyyetin mebd-i imâr olduğuna Şemmerî kıt'asında emniyyetin ibtidâ-yı müşâhedesinden berü kafilelerin Zor tarîkıyle Haleb'den Bâğdad'a ve Bâğdad'dan Haleb'e gidüp gelmekte olması bir delildir. Çünkü bir kaç sene mukaddem mezkûr Zor'un yollarında emniyyetin mefkûd olmasından-nâşî Haleb'den Bâğdad'a giden kafileler Haleb'den Diyarbekir'e ve Musul'a ve ba'dehû Bağ-

dad'a ve Bağdad'dan Haleb'e giden kabileler dahî kezâlik Bağdad'dan Musul'a ve Diyârbekir'e ve oradan Haleb'e gitmeğe mecbûr olmak da idi ki bu yol Zor tarîkından yirmi beş merhale ziyâdedir. Şu halde tüccar kabilelerinin yirmi beş merhalelelik bir mesâfeyi dolaşmağa mecbûr olmayarak Zor tarîkiyla doğruca gidüp gelmelerinden hâsıl olan fevâid müstağni-i tafsîldir. İşte birkaç senedenberi bu kıt'ada emniyyetin husûlündenberi bir veyâ iki adam yalnızca ve korkmaksızın istedikleri mahallere ve bir karyeden bir karyeye ve daha uzak bir mesâfeye gidebilmekte olduğundan ve bu sûretle nehb u teaddî havfının zâil olmasından nâşi karyeler yekdiğerinden infirâd etmiştir. Hattâ nefis-i Deyr kasabasında vüs'atli hâneler olmayup hânelerin odaları han gibi yekdireğine girift olmasıyla şehrin etrafında nice hânelerin îmârı kâbil iken böyle ufak bir mahalde ve müzâyaka içinde kalmalarının esbabını suâl etdikde birkaç sene mukaddem bâzı vakitler üzerimize urbânlar hüçûm etmekte olduklarından biz de nefis ve malımızı (7a) muhâfaza için şehrin içinde kalmağa ve hâric-i şehirde hâne inşâ etmemeğe mecbûr oluyoruz demişlerdir. Sihat-i ifâdeleri anlaşılmaq üzere şurası nazar-ı mülâhazaya alınmalıdır ki burada emniyyetin husûlündenberi şehrin hâricinde yüzelli kadar hâne ve yüz kadar da dükkân inşâ edildiği gibi bir taraftan da inşâ edilmekte ve inşâ olunan dükkânlarda bakkal, tütüncü, tüccâr oturarak belde ma'fûr olmaktadır. Diğerkazalarda dahî şu yolda emniyyet hâsıl olduğu halde ahâlînin envâ-ı hubûbatdan ibâret bulunan mahsûlâtını satun almak üzere Şam ve Havran ve sâir taraflardan tüccar gelmek ve kendüleri dahî satmak üzere mahsûlâtlarını alup istedikleri mahalle gitmek mümkün olur ki bu sûretin emniyyetin fikdâni hâliyle mukâyese olunur ise ne kadar menfaat-bahş olduğu anlaşılır. Zîrâ emniyyetin fikdâni hâlinde ne mahsûlâtlarını almak üzere kendülerine tüccâr gelür ve ne de kendüleri satmak üzere bir mahalle gidemez olur. Binâenaleyh mahsûlâtları satılmayarak nezdlerinde kalur ki bu hal âdetâ ahâlînin zirâat arzusunu mahveder.

İstitrâd :

Bâlâda nefis ve mala emniyyetin husûlü lüzûmunu beyân etmiş idik. Bu emniyyetin ortada icrâ-yı hükûmet edecek hukkâm tarafından dahî husûl bulması lâzımdır. Çünkü ahşab ve saman vesâire gibi mallarının ahzine tasallut (7b) edilmesi ve zirâatlerini terk ile ânınla

iştigâli mûcib olacak şeylerin icrâsının teklîf olunması ve hânelerinin hedmile enkâzının ahz ve mahallerinin zabt edilmesi gibi muâmelât-ı gayr-ı lâyıkâ henüz ref' edilmemiştir. Bu hâl ahâlinin hâne ve me'vâ-larını terk ve firârlarına sebep olduğundan burada bulunacak hâkimin bu yoldaki muâmelelerden tevakkîye iltizâm-ı dikkat eylemesi lâzımdır.

Essâs-ı sâni :

Ki o da bu kıt'ada tenâsülün ve ahâlinin tezyîdi esbâbının istih-sâlidir. Bu kıt'a ahâlisi arâzîsinin vüs'atine nisbeten pek az bir halde olup kesret-i ahâlinin vücûduna mâni olan esbâb dahî âtîde derc kılındı.

Evvelâ nisânın mehirleri ahâlinin killet-i servetine nisbeten kesîr yâni lâ-ekall binden dört ve sekiz bine kadar ve daha ziyâde pahâli olmasıdır.

Sâniyen ahâlinin otuz yaşına girmedikçe tehhül etmemek gibi bir âdet itilâflarıdır ki bu da mehrin çok olmasından münbaisdir denilebilir.

Sâlisen bir veyâ iki kızı bulunan bir adamın kızlarının izdivâcını meblâğ-ı kesîri hâvî bir mehri verenin vücûduna intizâren te'hîr etmesidir. Çünkü burada mehrin tamâmı kızın ya peder veya birâder veya akrabâsı tarafından alınıp yalnız cüz'î bir şeyin kıza verilmesi âdet olduğundan kızların tehhülü âdetâ metâ-ı ticâriyye ahz u itâsî gibi bir haldedir ki kızı bulunan bir adam kızlarının (8a) izdivâcında ödemek üzere diğeri bir kimseden istikrâz edebilir. Ve bâzılarının kızları da dâyine karşı te'minât ve kefil hükmünde tutulur. İşte burada kesret-i tenâsül-i fikdânın başlıca esbâbı mehrin pahâlihğundan münbaisdir. Hattâ zîr-i niyâbetinde bulunduğum sırada Vilâyet nizâm-nâmesinde muharrer ahkâm vechile mehirlerin pahâli bulundurulmasından ve mehirlerin de kızın akâribi tarafından ahz edilmesinden ahâlinin men edilmeleri husûsunun icâb eden mahallere tenbîh olunması zımnında makâm-ı mutasarrıfîye sûret-i mahsûsada müzekkire vermiş idim. Hâsılı kesret-i tenâsüle hâil olan bu gibi esbâb izâle edildiği halde hâli mahalleri her bir taraftan iskân edecek kadar ahâlinin kesîr olması me'mûldür.

Esâs-ı sâlis :

Ahâlîce servetin husûlüdür. İmâr ahâlînin servetine menûit olduğu gibi esâsın-i mezkûrdan mütahassil olunacak olan birinci ve ikinci esâsın vücûdu lâzımdır. Çünkü ahâlîsi servetli bulunan bir mahalde bey' u şirâ daha çok olacağından tüccârın gidüp gelmesi de çok olur. Ve bunun için kasaba ve karyelerde dekâkîn vesâire inşâsı lâzım gelir ki bu sûretde imâr yavaş yavaş ziyâdeleşür. Ve şimdi ânı alacak kimsenin adem-i vücûdundan nâşi zer'ine i'tilâf etmedikleri pamuk (8b) ve emsâlini dahî oraya tüccârın kesret-i vürûdunda satılması kâbil olmasıyla ekmeğe ahâlîce rağbet hâsıl olur ki ahâlînin henüz ekmesine i'tilâf etmedikleri mevrûâtı ekmeleri mahallât-ı hâliyyeyi imâr edeceği şüphesizdir. Ahâlîden sınıf-ı zürrâ'dan olanlar kesb-i servet ettikleri vakit şimdi on kile tohumu ekecek kadar vâsi olan bir mahalli ekiyor ise o vakit elli kile tohumu istîfâ eden mahalli ekmeğe ve şimdi zaîf bir öküzle idâre ettiği harmanını o vakit kuvvetli bir hayvan ile idâre etmeğe muktedir olarak bu sûretde metrûk arâzi mevrûât ile malâmâl olur. Ve sınıf-ı tüccârdan olanlar götürdükleri malı az bir müddetde fûruht ve bedelini nakden istîfâ ettiği vakit bi't-tab' daha ziyâde kazanmak için diğerk malı getirmeye müsâraat eder. Ve bu sûretle ticâret dahî kesb-i sür'at eyler. Halbuki ahâlînin servet hâli mefkûd bulunur ise bir tüccâr getirdiği mâl, tûl müddet nezdinde kaldıktan sonra veresiye satmağa mecbûr olacağı için o mahalle bir daha mal getirmeyi zihninden bile geçirmez. Hâsılı bir mahalle tüccârın kesret-i iyâb u zihâbı o mahallin servet ve ma'mûriyyetinin izdiyâdını mûcib ve bunun da husûlü esâsın-i mezkûrenin yâni emniyyetin muhâfazasına ve ahâlînin kesret-i vücûduna vâbestedir. Lehü'l-hamd şimdi esâs-ı evvel olan yâni ahâlîce nehb u selbden emniyyet hâsıl olduğu (9a) gibi esâs-ı sâni olan ahâlînin izdiyâdı refte refte hâsıl olması ve esâsı sâlis ise bu mahallerde muttasılan imârın vücûduyla husûl bulması me'mûldür.

Bâb-ı sâlis : Zor kıt'asının hudûdu ve bu kıt'anın bu nâmla tesmiyesi esbâbı ve merkez-i livâ olan Deyr kasabasıyla mülhak kazâ ve kurâsının beyânındadır.

Bu kıt'anın garb cihetinden Haleb'in şark tarafında bulunan Nehrü'z-zeheb ve Hama ve Humus ve şimâl cihetinden Mardin, Urfa, Nusaybin ve şark cihetinden Bağdad vilâyetine tâbi Âne arâzileri

ve kible cihetinden müttesi ve hâlî ve miyâhdan ârî olup Tedmür'ün arka tarafından ve Suleyb aşâyirinin müntehâ-yı mahallâtında vâkı göller ile mahdûddür. Bu kıt'anın Zor nâmiyle tesmiyesinin esbâbı ise buradan urbân ve zürrâ'ca nısıf cezîre ve nısıf dâire şeklinde arâziden içine su dâhil olan mahaller Zor nâmiyle tesmiye olunur. Frat nehri mecrâsının aaleb-i mahalleri bu suretde olup yâni şarka doğru gitmekte iken cenûb tarafına imâle-i seyr ile bir müddet gider. Ve ba'dehû yine şark tarafına doğru rücû eder ki nehrin Zor nâmiyle tesmiye olunan bu imâle-i seyri bâzı mahallerde yarım ve bâzı mahallerde bir ve iki saat ve daha ziyâde mesâfeye kadar mümted olur. İşte nehrin bu zorları bu kıt'anın Zor nâmiyle tesmiyesine sebep olmuştur. (9b) Deyr kasabası Fırat nehri kenarında mürtefi bir mahalde yâkı ve seksenesi sekiz yüz hâne kadardır. Mukaddemâ ahâlî dekâkinin adem-i vücûdundan nâşî hânelerinde icrâ-yı ticâret ve bey' u şirâ eylemekte iken şu bir iki sene zarfında yüz yirmi dükkân kadar inşâ edilmiş ve tüccârlar bu dükkânlara yerleşmişlerdir³⁰. Kasabadan onbeş dakîka kadar uzak ve şark tarafında kâin kışla ile Fırat nehri kenarında bulunan kışladan kasabaya kadar Fırat nehri kenarında nev'amâ çok ebniye var ise de bunların çoğu me'mûrin-i mülkiyye ve askeriyyenin olduğu gibi tarz-ı inşâları dahî kasabanın dâhilinde bulunan hâneler misillü olmayup tarz-ı cedîd üzerindedir. Deyr kasabasının hâneleri sağır ve redfûl-manzar bir sûretde yekdiglerine mülâsık olup hiçbirisinin Arabistan hânelerinde olduğu gibi semâvî bir havlisi olmayup odaları yekdiglerine mütelâsık ve hân odalarına müsâbihdir. Her hânedede bir ikinci kat bulunup buna sâbât denilir. Deyr kasabasının mevcûd hâneleri böyle hey'et-i hâzırası gibi olmayarak ancak bilâd-ı sâire misillü inşâ edilmiş olsa idi şimdiki mahallinin dört beş misli kadar mahalli işgâl eylerdi. Fakat yukarıda beyân olunduğu üzere vaktiyle nehb u gâret gibi hâlâtdan şiddet-i havflerinden dolayı li-ecli't-tahassün böyle mütelâsık kalmışlardır. Burada urbâna satılmak için Haleb'den kesretle amerikan bezi celb edilir. Çünkü aşâyir diğer mahallere nisbetle buraya daha yakın mevâkıde olup burası mütevassit bir kıt'ada (10a) yâni Ha-

30 1287 (1870) senesinde Deyr kazasında iki câmi, üç meşid, 45 dükkân ve kahvehâne, iki fırın, beş boyahâne, iki meyhâne, bir hamam ve ondört demirci dükkânı mevcuddu (*Haleb Salnâmesi*, Haleb 1287, s. 166). Ayrıca bk. Eduard Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig 1883, s. 262-267.

leb'e on ve Hama'ya ve Urfa'ya kezâlik on ve Mardin'e nev'amâ daha karîb bulunması ve diğêr beldeler aşâyir-i urbâna dahaca uzak olması mülâbesesiyle bu bezden almak için Deyr kasabasına gelmeğe mecbûr olurlar. Bu bezin çoğu siyah çivit ile boyanmıştır. Âne ve Bağdad taraflarından dahî kesretle hurma getirilmekte olduğu gibi burada demircilik san'atı da iyice ilerü gitmiştir ki dâimen bu san'atla istigâl eden yirmi dükkân bulunur. Bu dükkânların çoğu hayvanlara yalnız na'l yapmakla meşgul olup çünkü bu kıt'ada aşâyirin aplebi hayvan beslemekte olduğu için demircilik san'atı diğêr beldelelere nisbeten revâc bulmuştur. Nefs-i Deyr kasabası ahâlîsinin aplebi Haleb ve Şam'dan satmak için mal getirmekle meşgûl tüccârdırlar. Deyr'e mülhak kazâ ve kasabalara gelince bunlardan;

Rakka kazâsı : Cezîre cihetinde vâki ve kutru müttesi olup mukaddemâ burada Afâdile ve el-Velde aşâyirinden bir çoğu vâir iken firâr ettiklerinden burada aşâyirden yalnız az birşey vardır. Merkezi Hârûnü'rreşidin zamânında meşhûr olan nefsi Rakka kasabası olup bu kasaba kebîr ve fakat harâb ve içinde ebniye taşının kalınlığı nazara hayret verir sûrettedir. Bu kazâyâ mülhak kurâ onaltı karyeden ibâret olup bunlar da Fercü's-selâm ve Akûr ve Şeyh İbrâhim ve Şeyh Hamdân ve Şeyh Hamîd ve Şeyh Ebû Ressân ve Şeyh İsa ve Şeyh Muhammed Ali ve Şeyh (10b) Kaddûr ve Hâcû'l-mülhim ve Muhammedü'l-Kâşım ve Fâtıma ve Hattî ve Hamra ve Berbîk ve Ca'ber nâm karyelerdir. Bu karyelerin ismi olmayup meşâyihinin esâmisiyle muanvendir.

Sence kazâsı: Mahall-i hükûmeti Fahl kazâsı aşîretinin şeyhi civârında bulunan kışla derûnundadır. Bu kazâyâ dahî onbeş karye mülhak olup bunlar da Ebû Hamed ve Firâs ve Süveyde ve Ma'dân ve Recî ve Mağle ve el-Kâcı ve el-Tîni ve Cezvâye ve Askeris ve Sâlih ve Hameş ve Aksiye ve Şemmer ve Muhtar karyeleridir.

İşâre kazâsı: Yüksek bir tepe üzerinde vâki ve içinde âsar-ı kadîmeden garb cihetinde Recî kal'a-i azîmesinin harâbeleri ve âna yakın sûr şeklinde bâzı divârlar mevcûddur. Bunun kasabaları dahî Garbiye ve Deylân ve Sehbân ve Âlûca ve Dûb ve Kavariyye ve Cerdâ ve Süveydân ve Dernec ve Tayân ve Devber nâmiyle müsemnâ on kasabadan ibâret olup hükûmet mahalli küçük olan ve fakat gıtdikçe îmârî tezâyüd etmekte bulunan İşâre kasabasıdır.

Busayre kazâsı³¹ : Hükûmet mahalli cezîre cihetinde vâki ve vâsi ve yalnız âsâr-ı kadîmesinden bâzıları mevcûd harâb bir beldedir. Bu kazâyâ mülhak (11a) kasabalar dahî on altı karyeden ibâret olup bunlar da Busâyre ve Şüheyl ve Meyâdîn ve Havâyic ve Ragîb ve Deb-yân ve Tabân ve Mahkân ve Fâtıma ve Lâbüd ve Rûfûşiyîye ve Sa'lû ve el-Kat' ve el-Cedîd ve Savm-ı Hâşim ve Cüreya nâm karyelerdir.

Ebû Kemâl kazâsı : Mahall-i hükûmeti pek küçüktür. Mülhak karyeleri dahî Husaybe ve Suveyibe ve Sükkeriyîye ve Abdeh ve Rê-mâdî ve Meyleha ve Kat'a ve Tak'a ve Ebû Hamâm ve Garânik ve Bahre ve Hecînî ve Şuf'a ve Bâgûz ve Suse nâm onbeş karyeden ibârettir.

Bâb-ı râbi : Bilâd-ı kadîme ve âsâr-ı atîka-i acîbe beyânındadır.

Tedmür : Süleyman aleyhisselâmın saray mahalli olup Âsî cebelin burnunda ve Cebel-i Safâ silsile-i cibâlinin müntehâ-yı şarkisinde vâki ve cihât-ı erbaadan mürtefi ve cevânib-i erbaası sûr ile mahsûrdur. Binasının bâzı taşları beş arşun hacminde büyük olduğu gibi nefsi sarayda ancak iki kişinin sarabileceği kadar kalınlıkta ve onbeş arşun uzunlukta merkûz bir takım mermer amûdlar vardır ki sarayın tûl mesâfesi onbeş dakika kadar var iken nihâyetine kadar cevânib-i erbaasında bir uzunlukta bulunan ve yekdiğerinden altmış hatve mesâfede olan beş yüzü mütecâviz mermer direkler merkûzdur. Bunlardan bâzıları yere düşmüş (11b) ise de o da pek azdır. Bu direklerden birisinin üzerine cezvî sûretde urulacak olsa saat gibi tîndâz olur. Bu sarayın şark tarafında mezkûr amûdlardan daha büyük dört murabba amûd mevcûd ve burasının saray kapûsu olması maznûndur. Sarayın ortasında dahî yekpâre mermerden onaltı dâire kapusu bulunduğu gibi bir ferd umkunda bir su cedveli vardır. Sûrun etrâf-ı erbaasında dört büyük kule ve şehir derûnunda yüz yirmi metre kadar mürtefi ve latîfü'l-manzar bir mahal ve bunun şark tarafında dahî oniki yekpâre mermer amûd mevcûddur ki bu mahallin meşhûr Belkıs'ın kasrı olduğu mütevâtirdir. Binlerce senelerin mürûrundan sonra bu mermer direklerin kemâl-i metânentle re-

31 Busayre nahiyesi sancak merkezine tâbi iken, yakınlığı sebebiyle 7 Receb 1305 (20 Mart 1888) tarihli irâde-i seniyye ile İşâre kazâsına bağlanmıştır (BA. İrâde-Şûrâ-yı Devlet, nr. 5347).

hîn-i istikrâr olması hakikaten şâyân-ı istiğrabdır. Hele bunların cesâmetine ve bir de sarâyın dört tarafı dere olan bir dağın zirvesinde bulunmasına nazaran bunların oraya nasıl nakil ve yukarıya ref' edildikleri tefekkür edildikçe bu masnûâtın vücûda getirülmesi kudret-i beşeriyenin haricinde olduğuna hükm iderler. Tedmür mevkii Deyr kasabasının cihet-i cenubiyyesinden otuz altı sâat mesâfede olup şimdi derûnunda asker kışlası ve bâzı urbân hâneleri vardır.

Kan kal'ası nâmıyla da tesmiye edilmekte olan Sâlihiyye olup (12a) Deyr kasabasına cihet-i şarkiyyeden yirmi sâat mesâfededir ki Fırat nehrinin boyunca mümted olan bir cebel üzerinde vâki ve sûr ve hanâdik ile muhâtdır. Derûnunda cesîm ve büyük taşlarla mebnî bir kal'a vardır ki binalarından bir kısmı ile'l-ân bâkîdir. Bu binanın taşı camdan daha ziyâde parlamakta ve üzerinde güneş var iken birkaç saat mesâfeden görenler parlaklığı hasebiyle gümüş zan eylemektedir. Derûnuna girdiğim vakit her ne kadar taharrî etmiş isem de bir şebek üzerinde tarih veya yazuya dâir birşey görülemiyse de binâsının iki veya üçbin senelik kadîm olduğunu zannetmektedir. Bir rivâyete göre bu mahal seyyidünâ Ömer ibnül-Hattâb radiyallâhu anh'ın zamân-ı hılâfetinde feth olunmuş ve o vakitten harâb olmuşdur. Derûnunda mühevvil birtakım serdâb ve odalar vardır ki ekser odaların tavanları nukûş-ı gûnâgûn ile müressemidir. Mezkûr azîbü'l-levn parlak taş bir saat mesâfe ile Fırat nehrine mümted olan bir cebelin ma'deninden olup işbu taşın bulunmakta olan bâzı taşları kâğıt gibi kat kat olmakda ve ancak her katı camdan daha ince ve parlak bulunmaktadır. Meselâ bir buçuk santimetre kalınlığında ve beş santimetre hacminde bulunan bir taşın katları ayrıldıkda yine beş santimetre hacminde ve her birisi lanba şişesinden daha ince olarak onbeş parça olmaktadır. İşbu taşdan bir (12b) parçası ateşde ihrâk olunup çıkarıldıkda kar gibi beyaz olduğu halde soğudukda yine evvelki hâl ve renge girmektedir. Şu cins taş ma'deninde bir menfa'at olup olmadığı bilinmiyor. Bu taş içinde diğeri bir nev' yumuşak taş vardır ki ince ve küçük bir parçası alınıp kırmak istenilür ise evvelâ eğilüp ba'dehû iki-üçü bir yere geldikten sonra kırılır. Bu âsâr-ı kadîminin şimdiye kadar bekâsı ise galibâ bundan neş'et etmiş olmalıdır. Çünkü mezkûr kal'anın bütün taşları bu cebel taşının cinsindedir. Mez-

kûr cebelin taşları hep bu cinsden olup fakat renk ve elvânı muhtelifdir. Kimisi büyüklüğü ve rengi deniz şapı ve kimisi cam gibi sâfi olup bir karış kalınlığında bir parçası yazı üzerine konulsa şeffaflığından nâşî yazı taşın üzerinde okunur. Kimisi de mermer ve kimisi incü gibi ve kimisi dahî yekdiglerinden tefriki kâbil bir sûretde tabaka tabakadır.

Rahbe kal'ası, İşâre kasabasından üç saat ve Deyr kasabasından dokuz saat bu'dunda olup Fırat nehrine birbuçuk saat mesâfede kâin bir cebelin kenarında vâkidir ki nefsi kal'a tekmilen ile'l-ân bâkî ise de âsâr-ı medeniyeti münderisdir. Fakat anda bulunan rüsûm ve tesâvir bu medînenin kadîmen büyük olduğuna delîldir. Bu kal'a zarîfü'l-manzara ve garîbü's-sekl (13a) vâ gâyet yüksekde olup dört saat mesâfeden görünmekte ve etrâfında bulunan hendeklere nazaran Haleb kal'asına teşbîh edilmektedir. Hele bu kal'a binasının aşağı tarafı kerpiç ve üzeri taş ile bina edilmiştir ki bu kerpicin bunca asırlardan berü taşın altında dayanmış bulunması şâyân-ı istiğrâbdır. Bu hal kerpicin muhkem bir sûretde yapılmış olur ise taşdan ziyâde dayanacağını isbat edebilir. Bu kal'anın yukarısına çıkup derûnuna girebilmek için bir mahal taharrî etmek üzere etrâfında dolaşmışımda şimâl cihetinde yukarıya suûda müsâid bir mahal görülmekle birkaç ehıbbâ ile beraber yukarıya çıkılmış ise de ancak mesâfenin sülûs mahalline kadar çıkılabilmiş ve daha yukarı çıktığımız halde sonra tekrar aşağıya inebilmeklikdeki adem-i inkânını der-hâtır eder etmez aşağı inmeğe mecbûr olmuştur. Bu kal'a cebelin kenarında vâki bir tepenin üzerinde ve etrâfı hanâdık ile muhât ve tepenin başından hendekin nihâyetine kadar mermer taşlar döşenilmiştir. Kurbunda ve mezkûr cebelin üzerinde imam Ali radiyallâhu anhu'nun dört-beş kubbeli makâm-ı meşhûru mevcûd olduğu gibi arâzî ve ılıcada dahî nebeân eden bir su menbaı bulunup ekin arâzîsinden birçoğu bununla iskâ olunur.

Kinde beldesidir ki büyük aaleb-î âsârı münderis ise de (13b) İmrü'l-Kays gibi şuarâ-yı kadîmenin âna mensûb bulunması kadîm olduğunu isbât ediyor.

Halebye, Fırat nehri kenarında vâki bir cebelin etrâfında mümted ve âsârı kadîm olduğunu müsbettir. İşbu beldenin uzunluğu üç sâatden ziyâdedir. Şark cihetinde kal'a gibi cesîm bir sa-

ray ile'l-ân mevcûd olduğu gibi garb cihetinde dahî vaktiyle yine böyle bir sarayın vücûdunu gösterir âsâr vardır. İşbu beldeñin mevkii ortalarında Fırat nehri bulunduğu halde iki cebelin teşkil ettiği bir boğaz kenarındadır. Bu medînenin âsârından ancak pek az birşey kalmış ise de saray bilcümle muhâdî' ve mahalleri mevcûddur. Bu bina taşının kalın ve büyüklüğü mü yoksa bu cins taşın tûl müddet kalacak cinsinden bulunması mı nedir böyle bekâsına sebep oluyor bilinmiyor. Fakat zâhir-i hâle göre bu binânın bekâsı şikk-ı sâñiden ilerü gelmiş olmalıdır. Çünkü bu binânın taşı dahî Salihîyye kal'asının taşına benzer ise de Salihîyye taşları eskiliğini göstermekte olduğu halde bu bina taşının ağılebi hemen bir sene evvel ta'mîr edildiğini zann edirecek sûrette yeni ve mermere müşâbih bulunmaktadıdır. İşbu sarayın divarları Fırat nehrinin kenarından cebelin zirvesine kadar mümted olup cebelin zirvesinde la'tifü'l-manzar (14a) büyük köşkler vardır. Bu saraya varılmazdan evvel ile'l-ân âsârı bâkî divar şeklinde ve kalıpla darb edilmiş küçük taşlarla mebnî biri biri ardınca yedi sûr vardır ki kule gibidir. Bu sûrlardan bâzıları kerpîç ile binâ edilmiş ise de bâzıları da harâba yüz tütmuşdür. Sarayın kapusu müttesi ve kebîr olup yukarısı yekpâre taşdandır.

Bu belde karşusunda bulunan tarafda yine bu büyüklükde bir medîne vardır ki Zelebye nâmıyla ma'rûfdur. Bu Zelebye beldesinden karşusunda bulunan mezkûr Halebye beldesine gitmek için bir serdâb var imiş ki her iki şehrin ortasında vâkî bulunan Fırat nehrinin altından geçmekte imiş. Fırat nehrinin kenarında görülen bir kapu dahî bu iki şehrin serdâb kapusu olması muhtemeldir. Bu mahallin Seyyidünâ İsâ aleyhisselâmın vücûdundan evvel mevcûd bulunduğunun mütevâtir olduğunu biliyor isem de buna evvel emirde inanmamak istedim. Sonra birtakım zarîf hikâye ve hud'alardan bâhis olup İbnü'l-Cevzî'nin te'lîfi bulunan *Kitâbü'l-ezkiyâ*'yı³² mütâlaa eder iken bir fıkra müsâdif-i nazar-ı mütâlaam olmuşdür ki bu hikâye ez-Zebbâ'nın kendi pederini katl ile mülkünü zaht etmiş olan Cezîme ibnü'l-Ebreş'i ne yolda katl ile pederinin mülkünü istirdâd ederek kuvvet kesb ettiğini ve andan sonra Cezîme vezîrinin dahî Zebbâ'yı nasıl hîle ile katl (14b) eylediğini hi-

32. İbnü'l-Cevzî'de bu kassayı Hişam b. Muhammed el-Kelbi'nin eserinden aldığı zikreder (*Kitâbü'l-ezkiyâ*, Mısır 1306, s. 117-122).

kâye etdiği sırada bi'l-münâsebe mezbûre Zebbâ'nın kendini düşmandan muhâfaza için Fırat nehri kenarında iki şehir bina etdiği ve bunun İsa aleyhisselâmın ba'sinden seksen sene mukaddem vâki olduğunu zikr ediyor. Bu hikâyeden mezkûr nehrin altında bir serdâb bulunduğuna ve binasının iki bin sene kadar kâdim olduğuna kâil oldum. Zebbânın melik Cezîme bin el-Ebreş'i katl etdiğine ve ba'dehû kendüsünün dahî Cezîme'nin vezîri tarafından katl edildiğine dâir olan bu vak'anın zerâfeti ve bu sarayın derûnunda vukû bulmuş olması hasebiyle ber vech-i âtî zikrinde bir beis görülmüdü. Cezîme bin Mâlik ki altmış sene el-Hire ve etrafında hükümdârlık etmişidi. Kendüsünden karîb ve baîd olanlar korkmakta oldukları gibi urbân da havflarından dolayı kendi ismini asıl isminin ma'nâsı olan [el-Ebreş (cüzzamlı)] demeyüp [el-Ebreş (benli)] derler idi. Hadar hâkimi olan Melih bin el-Berâ'yı katl ve kızı bulunan Zebbâ'yı Şam'a tard eyledi. Mezbûrenin himmeti vâsi ve fasîhü'l-lisân ve asrında misli bulunmayacak sûrette sâhibe-i hüsn ü ân idi. Saçı yürüdüğü vakit arkasından yerde sürünür ve açtığı vakit bütün vücûdunu kaplar idi. O sırada İsa bin Meryem aleyhisselâm ba's olundu. Mezbûre de bezl-i nukûd u emvâl ile erkekleri toplayarak (15a) pederinin diyârına ric'at ve zabt ile pederini katl eyledikten sonra orada hükümdârlık eden mezkûr Cezîme'yi dūçâr-ı hezîmet ederek Fırat nehri kenarında karşı karşıya iki belde bina ve bunların arasında nehr-i mezkûrun altında bir serdâb inşâ etmiş idi ki a'dâsı tarafından dūçâr-ı müzâyaka olduğunda bu serdâbın derûnuna girüp anda tahassun eyler idi. Cezîme ile olan muhârebesinden sonra akd-i sulh ederek ricâlden inhizâl eyledi. Merkum Cezîme birgün merkume ile tehhül etmeyi arzu etdiğinden müşâvirlerini cem ile bu husûs hakkında anlarla istişâreye başladı. Cezîme'nin Kasîr bin Saîd nâmında âkıl u lefbîb bir kölesi vâr idi ki sâhib-i emr-i vüzerâ ve umde-i devletinden idi. Bu istişâre esnâsında Cezîme'ye dedi ki «ben bu fikri tahsîn edemem zirâ ricâlden uzlet etmiş mâl u cemâl arzu etmez bir karıdır. Bâhusûs sende bir intikâmı vardır ki hiçbir vakit unutmaz hıkd-ı kalb-i derûnunda medfûndur ki çakmak ateşi gibi çakar isen parlar bırakır isen kalır. O da böyledir. Hıkdını şimdiki halde kalbinde saklıyor. Fakat ilk fırsatta kalbinden çıkarır. Sizin gibi bir melike küfüv olacak nice mülûk kızları vardır». Cezîme de «Yâ Kasîr re'yin doğruluğu sendedir. Ve cezm de senin söylediğin (15b) kelâmdadır. Halbuki nefis arzu etdiğini

icrâ etdirmekden gerü durmaz. Her bir adam için bir kader vardır ki andan firâr etmek de mümkün olamaz» diyerek bu teklifini mezbûreye tebliğ için adamlar gönderir. Bunlar mezbûrenin nezdine vüsûl ve keyfiyeti tebliğ eylediklerinde bunları i'zâz ve ikrâm ile garîk-i bahr-i sürûr eyledikten sonra «Ben teehhülden kendime münâsib ve küfûv olacak bir kimseyi bulamamak mülâhazasıyla sarf-ı nazar etmişidim. Halbuki hükümdârınızın kadri efzûn ve ben de ânın kadrinden dün bir haldeyim. Arzu ettiği şeye ben de icâbet eder ve arz-ı rağbet eylerim. Bu misillü husûsâtta sa'yin erkekler tarafından icrâ edilmesi âdet olmasa idi deve ve köle ve ganem ve siyâb gibi birçok hediyeleri müstashiben ben bizzât ânın nezdine gider idim» dedi. Bunun üzerine mezkûr adamlar müşârünileyh Cezîme'nin nezdine avdet ve mezbûreden gördükleri ikrâm ve i'zâzı ve tebliğ ettikleri madde hakkındaki cevâb-ı meserreti kendüsüne hikâye etmeleriyle fevka'l-had memnûn olarak hemân kendülerine itimâd ettiği havâss-ı ehubbâsından ve ehli memleketden birçok adamları içlerinde merkûm Kasîr dâhil olduğu halde istishâb ve icrâ-yı hükûmeti hemşire-zâdesi olup Necim sülâlesinden el-Hire'de yüzyirmi sene icrâ-yı hükûmet eden hâkimlerin birincisi ve çocuk iken cin tarafından ihtitâf ile ba'dehû îade edilmiş (16a) olan Amr bin Adiyu'l-Laħmî'ye ihâle ile Zebbâ'ya müteveccihen hareket eyledi.

Bika'ya geldikde icrâ-yı sayd ve şikâr etdikden sonra âna refik olan müşâvirlerinin re'yini suâl etdi. Bunların cümlesi sükût ettikleri halde merkûm Kasîr bin Sa'd kelâma âgâz ile «Ey hükümdar her bir azm u arzu şiddetle hazm u te'yîd edilmemelidir. Binâenaleyh neticesinde menfaati mefkûd olan bir sürü kelâm ve âlâyîşe itimâd etme ve bir tahavvülle değışmeğe serî'ül-isti'dâd olan hevânın re'ğine itikâd eyleme. Benim re'yime göre siz işinizin vahîm olan âkıbetini kemâl-i teyakkuz ve hırz ile düşünmelisiniz. Eğerçi bilcümle umûrun takdîr ile cârî olmadığını bilsem azîmetinize cidden mümânaat eder idim» dedi. Ve cemâate hitâben siz ne re'yde bulunursunuz deyü sorunca bunlar da kendüsünün arzu ve hevâsına ittibâen Cezîme'nin re'yini tasvîb ve bu sûretle azmini teşdîd eylemeleriyle bu re'yelerini işiden merkum Kasîr «Ben görüyorum ki kader hazerî müsâbaka ediyor» ma'nâsına olan

ارى القدر يسابق الخذر

dediyse de Kasîr'in bu re'yini tasvîb eden

olmadı. Gide gide Zebbâ'nın diyârına takarrub edince haber vusûlünü isâl etmek üzere bir sâî göndermiş idi ki mezbûre Zebbâ bu sâîyi dahî i'zâz-u ikrâm ile ânın huzûrunda asâkir ve havâssına efendilerini bir sûret-i i'zâz-kârânede istikbâl etmelerini tenbîh eylemiş idi. Bu (16b) sâî dahî yine Cezîme'nin nezdine avdet ve müşâhedâtını nakl u hikâye eylediğinde Cezîme merkum Kasîr'i nezdine çağırıp eski re'yinde musirr olup olmadığını suâl eder. Merkum da evet fazla olarak şimdi basar-ı basîretim daha ziyâde açıldı. Acaba sen de eski azminde misin dedi. Cezîme de evet cevâbını itâ edince Kasîr dedi ki her şeyin âkıbetini nazar-ı teemmüle almayan umûruna sâhib olamaz. Tehlikeden vukûundan evvel hazer etmek lâzımdır. Vâsi bir mahal ve aşîretin hükümdârı bulunduğuna ise hiç istinâd etmemelisin. Zîra ma'lûm olsun ki bu azimetle aşîret ve mekânından müfârakat ve anları mekr u gadrinden hiçbir vakit emîn olmamaklığın lâzım gelenlere terk etmeğe sebep olacaktır. Eğer bu işi mutlaka işleyecek ve hevâ-yı nefsine tâbi olacak isen bâri şu sözlerimi hatırlıktan çıkarma ki eğer seni istikbâle gelecek olanlar fırka fırka gelüp ve sana mülâkî olduktan sonra önünden yürürler ise o halde sana tâbi olacaklarını bilürsün. Ve eğer cümlesi birden gelüp ve ortalarında bulunduğun halde bir halka teşkil edüp yürürler ise seni tutmuş ve yed-i kabzalarına geçirmiş olduklarını anlarsın. O vakit bu asâya rükûb edersin ki ânın tozuna bile kimse yetişemez. Eğerçi (17a) üzerinde kendünü tutabilür isen bu seni kurtarır dedi. Fakat Kasîr'in bu sözlerine Cezîme cevâb bile vermedi. Bu asâ öyle bir kırağdır ki kuşu geçer. ve riyâh ile müsâbaka eder idi. Beri taraftan Cezîme'nin gönderdiği sâînin avdetinden sonra mezbûre Zebbâ asâkîrine «Cezîme geldiği vakit cümleünüz karşı gidib yemîn u yesârından iki sınıf teşkil ile durursunuz. Tamam ortanıza gelür gelmez hemen ön ve arka tarafından kuşadırsınız. Fakat zinhâr aranızdan firârına meydân vermeyiniz» tenbîhâtını itâ eylediğinden Cezîme sağ taraftan merkûm Kasîr bulunduğu halde gelüp anlara mülâkî olunca ber mûceb-i ta'lîmât iki taraftan saflar teşkil edüp durdular. Ve ortalarına geldiğinde etrâfını kuşatdılar. Bu hâli gören Cezîme nezdinde bulunan merkûm Kasîr'e «Yâ Kasîr pek doğru söylemişsin» deyince Kasîr yâ melik ³³ ابطأت بالجواب حتى فات الصواب

33 *Kitâbü'l-eskiyâ*, s. 120. Arapça metin, Türkçe tercemenin sadece ilk kısmını ihtiva etmektedir.

yâni «vakt-i savâb geçinceye kadar it'ây-ı cevâbda betâet gösterdin bâri gel şu altındaki asâya rükûb et ki belki seni kurtarır» dediyse de Cezîme bundan imtinâ ederek etrâfındakilere ittibâen revân oldu. Kasîr ise Cezîme'nin esîr edildiğini ve katli muhakkak bulunduğuna teyakkun edince altındaki asâ yâni kısrağın licâmını salıverir. Ve aralarından çıkup rûzgâr gibi (17b) gözden nihân olur. Bunlar Zebbâ'nın kasrına vâsıl ve Zebbâ Cezîme'yi görünce kendi kendine ne güzel zifâf olunacak bir güveyisin der. Mezbûre Zebbâ etrafında gerek hılkaten ve gerek libâsen hiçbiri yekdiğesine benzemeyen bin aded bâkire kızlar olduğu halde yıldızlar tarafından ihâta olunmuş kameri andırır bir sûretde serîri üzerine câlis iken bu cariyelerine Cezîme için bir post sermelerini emr ile yekdiğerini yâni Zebbâ ve Cezîme görecek ve sözünü anlayacak bir derecede kendine yakın olan bir posta oturtturur. Ba'dehû cariyelerine emr ile damarlarını kat' ve altına bir leğen kodutdurur. Bu sırada Cezîme'nin damarlarından akmakta olan kanın bir damlasının yere döküldüğünü gören mezbûre cariyelerine «efendinizin kıymetli kanını izâ'a etmeyiniz» (der). Cezîme de bu sözünü işidince «kendisinde intikâmınız yâni kanımız bulunan kimsenin kanı sizi mahzûn etmemelidir» der. Cezîme'nin vefatından sonra mezbûre Zebbâ «Vallâhi senin kanın sendeki borcuma mukâbil olmadığı gibi katlin de sendeki intikâma kâfi değildir» deyüp defn etdirir. Bâlâdaki zikr olunduğu üzere Cezîme'nin mülkü hemşîre-zâdesi Amr bin Adiy istihlâf eylemiş olduğundan hergün sabırsızlıkla dayısından bir haber vürûdunu bekler idi. Bir gün bir kısrağın rûzgârı şak edercesine gelmekte olduğunu görmüş ve her ne kadar (18a) bu kısrağın Cezîme'nin ise de üzerindeki Behîme gibidir. Ne acâib bu kısrağın avdetindeki sebep nedir? ma'nâsına olan

اما الفرس ففرس جديدة واما الراكب فكالهينه لامر ما جئت المصا³⁴

kelâmını söyler iken kısrağa râkib olan Kasîr vâsıl olur ve Cezîme'den ne haber getirdiğini kendisinden sorar. Kasîr de cevâben kaderi nihâyet-i kibrine rağmen kendüsünü düşürdü ma'nâsına olan

سعى المقدر بالملك الى حفته على الرغم من انفى وانفه³⁵

kelimâtını irâd eyledikten sonra Zebbâ'dan ahz-ı sâr etmesini

34 *Kitâbü'l-ezkiyâ*, s. 120.

35 *Aynı yer.*

merkum Amr'a teklif eyledi. Amr buna cevâben «Yâ Kasîr âna vüsûl semâdaki ukâb kuşuna vüsûlden daha mümteni olan Zebbâ'dan hangi sârî ahza muktedir olabilirim» dediyse de Kasîr «dayına olan nasîhatlerimi işitdin, Halbuki bunları istimâdan eceli kendini men eyledi. Fakat Vallâhî ânın kanına karşı kan talebiyle ahz-ı sâr etmekden sarf-ı nazar etmem» diyerek ve kendi burnunu kendisi kat' eyleyerek Amr bin Adiy'den firâr ediyor gibi Zebbâ'nın nezdine azîmet eyledi. Zebbâ'ya Cezîme'nin vezîr ve kölesi Kasîr'in geldiğini haber verdiklerinde nezdlerine duhûlüne müsâade ile aralarındaki kan dâvâsı var iken ne için geldiğini Kasîr'den sordu. Kasîr ise «Ey mülûk-ı izâmın ser-firâz-ı kerîmesi senin gibilere gelenler ne için geliyor ise ben de ânın için (18b) geldim. Amr bin Adiy dayısının buraya gelmesi için verdiğim re'ye hıyânet etdiğimi beyanla beni ittiham ve burnumu kat' ve malımı ahz ve iyâlîmle aramızı tefrîk ve katl ile tehdîd eyledi. Bunun için nefsimi sıyâneten oradan firarla lutf u keremine istinaden sana dehâlet etmeğe mecbur oldum» deyince mezbûre dahî

اهلا و سهلا لك حق الجوار و ذمة المستجير³⁶
yani «senin müstecirliğine riâyet vâcibe-i zimmet oldu» deyüp bir hâneye inzâl ve i'zâz ve ikrâmını emr eyledi. Merkum Kasîr çünkü Zebbâ mümteniü'l-vusûl bir kasırda mahsûn bulunduğundan icrâ-yı hîleye bir fırsata intizâren sâkit oturur idi. Bir gün mezbûreye «Benim Irak'da mülûke şâyân zehâir ve nefis mallarım [var]. Eğer ticaret kasdiyle gitdiğimi göstermeğe ve bu vesîle ile oraya duhûle sebep olmağa medâr olacak bir âtiyye verüp oraya azîmetime izin verir isen bunların cümlesini getürüp sana takdîm ederim» demesiyle kendüsüne bir mikdar mal verüp azîmetine müsâade eyledi. Merkum Kasîr de Irak'a vâsıl ve mezbûreden aldığı mal üzerine bir takım nefâyis daha ilâvesiyle nezdine avdet ve bunu i'tâ ile mezbûreyi mesrûr ve bu vechile kendisine daha ziyade riâyeti mecbûr etmişdir. Ba'dehû ikinci def'a olarak Irak'a azîmet ve birinci def'a getürdüğü mallardan. (19a) ziyâde bir takım cevâhir ve ipekli kumaşlar getirerek takdîm ve Zebbâ'nın nezdinde olan kadr u itibârını müzdâd etdirdi. Hıļâsa-i kelâm Fırat nehrinin altındaki serdabın mahallini ve meğhal ve mahreçini öğreninceye kadar bu misillü talattufâtıdan gerü kalmayup bir üçüncü def'a daha Irak'a gidüp ev-

velkilerinden daha enfes hedâyâ celb u takdîm etdi ki haysiyyet ve itibârı artdıkça artmakda idi. O derece ki mühimmât-ı umûrun kâffesinde Kasîr'in re'yile istiâne olunur idi. Kasîr da hakikaten lefb-i edîb ve hüsnü'l-vecih bir zat idi. Bir gün mezbûre Zebbâ kendüsüne Şam diyarında mahalle gazâ etmek efkârında bulunduğundan Irak'a azîmetle silâh ve âna mümâsil birtakım şeyler getirmesini söylemesiyle Kasîr da Amr bin Adî'nin bilâdında bin deve ve birçok köle ve silâh ve siyâb ve edevât-ı harbim vardır ki Amr bunların mahallini bilmiyor. Bilse hemen zabt ile anlarla senin aleyhine istiâne eder idi. Ben mütenekkiren oraya azîmet ve anlarla beraber sâir arzu ettiğın şeyleri müsteshiben avdet ederim cevabını i'tâ etmiş ve Kasîr'in bu sözüne karşı Zebbâ kemâl-i memnuniyetle

يا قصير الملك يحسن لثلك وعلى يد مثلك يصلح امره³⁷

yâni mülk senin gibi adamların vücûduyla kesb-i hüsn ü salâh eyler demişti ki Zebbâ'nın bu sözünü havassından (19b) birisi işitmekle

اسد غادر وليت نأر قد تحفر للوثبه³⁸

kelimâtını söylemiş idi ki bu adamın gaddar bir esed olduğunu ve hücumunda saklanmak için bir çukur bulunduğunu ifhâm etmiş idi. Kasîr, Zebbâ nezdindeki mevkiinin cidden mekân olduğunu görünce «الآن طاب المصاع yâni kırılıçla urmak şimdi mümkün oldu» diyerek ve merkum Amr bin Adî'nin nezdine gelerek fırsatı elde ettiğinde andan intifâ için isti'câl göstermesini söyledi. Amr ise bu babda ne lâzım ise hemen tehniyesine hazır bulunduğunu söyleyince Kasîr emvâl ve ricâl lâzım olduğunu ityân ve Amr dahi taht-ı hükmünde bulunanları kendüsüne teslim ettiğini ve her bir emrini anlara icrâ etdirmeğe mezûniyyet verdiğini beyân eyledi. Binâenaleyh Kasîr kavminin ricâlinden itimâd ettiğii iki bin şahıs tefrîk ve cümlesini silâhlarla techîz ettikten sonra siyah çuvalların içine indirüp ve çuvalların ağızlarını içerüden olarak çuvalların aşağı tarafından bağladup develere tahmil ve yola revan olmuş idi ki bu çuvalların içinde merkum Amr dahil idi. Zebbâ'nın bulunduğu medîneye takarrub edince Kasîr çuvalların içinde bulunan erkeklere «şehirin içine duhûlümüzü emâre ile biliniz ve hemen çu-

37 *Kitâbü'l-ekkiyâ*, s. 121.

38 *Aynı yer.*

valların bağlarını içinden açup çıkınız» deyu talimât vermiş idi. (20a) Bunları Zebbâ oturduğu kasırdan develerin sallana sallana gelmekte olduklarını görünce yukarıda beyan olunduğu üzere bu Kasîr'den hazer etmesini kendüsüne tenbîh etmiş olan havassına hitâben «Kasîr bugünkü günde hakîkaten bizden ma'dûd oldu. Kendüsü bu devletin sâniî ve bu nimetin berisidir³⁹ aranızda onun gibi bir kimse yoktur hasedinizden nâşi aleyhinde bulunursunuz» demişdi. Fakat sonra develerin kesretini ve yüklerinin azametini görünce kalbi şirâre-pâş-ı âteş olup «bu develer ne oluyor ki böyle ağır ağır yürüyorlar acaba yükleri demir veya taşdan mıdır yoksa bu çuvallar rical ile mi doldurulmuşdur» manasına olan şu beyitleri

ما للجمال مشيها وبيدا * اجند لا يحملن ام حديداً
ام صرفانا بارداً شديداً * ام الرجال في المسوح سوداً⁴⁰

söyledikten sonra cariyelerinin nezdine gelerek «ben ölümümü bu siyah çuvalların içinde görüyorum» demiş ve Kasîr'le yanındakiler ise şehrin içine vusûl eder etmez evvelce beynlerinde kararlaştırılan işâret üzerine develerin üzerindeki çuvalların bağları aşağısından fekk edilüp ellerinde birer kılınc bulunduğ halde Cezîme'nin kanını tâlib iki bin ricâl-i şücâ' (20b) meydana çıkıvermiştir. Zebbâ bu hali görünce Fırat nehrinin altındaki ma'hûd serdâba teveccüh etmiş ise de andan evvel Kasîr serdab kapusunun önüne gelüp anın duhûlüne mâni olmasıyla Zebbâ senin öldürmecliğinden ise ben kendi kendimi öldürürüm diyerek taşın altına zehirli bulunan yüzüğünü ağzına attı ve o sırada Amr da gelmesiyle Kasîr ile beraber bir kılınc darbesiyle Zebbâ'yı helâk edüp mülkünü istimlâk eyledi. Ve Cezîme'nin kabri üzerine rimâh ve asâkir ve sü-yûf-ı nâdîdeye istinâd etmiş ve niyyeti kendisini a'dânın eline düşürmüş olan bu melik kâbil-i tavsîf olmayan evsâf-ı azîze ile mev-sûf ve mütevvec ve kılınc gibi dehşet-engîz idi manasına olan şu ebyâtı

ملك تتمع بالمساكر والقنا * والمشرفيه عزه ما يوصف
فسمت نيته الى اعدائه * وهو المتوج والحسام المرهف⁴¹

39 *Kitâbü'l-ezkiyâ* (s. 122)'da ريب şeklinde dir.

40 *Aynı yer.*

41 *Aynı yer.*

yazdırmışdır. İşte burada hitâm bulan bu hikâyeden anlaşıldığı üzere bu saray bin dokuz yüz elli sene mukaddem mevcûddur. Bu sarayın gerek tahassün ve tahaffuz ve gerek tenezzüh cihetinden gayet latifdir. Burasını seyr u temâşâ etmekde iken mezkûr köşklere kadar çıkmak istedimse de irtifânın kesretinden nâşî ancak yarısına kadar çıkabildim. Bu kasırların her birisinin arkasında cesîm duvarlar ve dahilinde cesîm daireler vardır. Bir duvarın (21a) bir tarafından içerüye medhali bulunan yirmi iki kapu saydım. Cihet-i yemîninden daireye müntehî iki üç zirâ genişliğinde ve üzeri, yine arzına mümted taşlı nerdibanlar ve bu nerdibanlardan evvel müteaddid odalar ve bu nerdiban ve dairelerin nihâyetinde cebelin zirvesinde bulunan yüksek kasırlara çıkar yollar vardır. Bu sarayın kapusu rivayete göre yekpâre bir taşdan olup mancınık nam âletle açılmak istenildiği vakit yukarıya ve kapadılmak istenildikde aşağıya indirilir imiş. Kapunun yan duvarlarının üzeri açık bulunması ve iki tarafından yukarıya kadar oyuk olması dahî bu rivayeti te'yîd eder emârâtdandır. Saray kapûsuna varılmazdan evvel ince ve beyaz ve beş arşun uzunluğunda bâzısı yere düşmüş birçok mermer direkler görüldüğü gibi kapudan girildikde üç zirâ arzında bulunan duvarların âsâr-ı bâkıyesi ve sarayın ortasında dahî mabed mahalli gibi kalın ve büyük taşlı ve kubbe ve kantaralı bir mahal vardır.

Medînetü'r-Rakka : Fırat'ın Cezîre cihetinde kâin kadîm ve Harûnu'r-Reşîd'in zamanındanberu meşhûr ve bazı âsârı mevcûd bir medîne olup Haleb'in nisfî kadar vardır. Karşısında düz ve vâsi bir ova bulunup sahâbe-i kirâm zamanında vukû bulan meşhûr Siffîn vak'ası bu ovada (21b) vukû bulduğu mütevâtirdir.

Ca'ber kal'ası harab bir medînedir. Kal'ası gayet büyük ve fakat ekser mahallerini harab istilâ eylemiştir. Bu kal'a şekilce Haleb kal'asına pek ziyade şebîh ve cezîre cihetinde mürtefi ve on saatlik mesâfeden rü'yet olunur bir mahalde vâki olup etrafında hendekler ve yüksek surlar mevcûddur ki yalnız bu kal'anın büyüklüğü vaktiyle bir şehir olduğunu zan etdirir bir sûrettedir. Kezâlik bu da Fırat nehri üzerinde ve ismi anı bina edenin ismine müntesibdir.

Ebû Hureyre yüksek bir dağın üzerinde mümted harab bir belde olup bunda Ebû Hureyre radiyallahu anh medfûndur. Ker-

piçle yapılmış birçok ebniyeleri bâkî olduğu gibi Ebû Hureyre'nin medfenine yakın bir de mescid-i şerîf vârdır ki minaresi yine kerpiçle bina edilmiş olduğu halde nerdibanda ayakların geçtiği yerde cüz'î eşintiden başka birşey olmamasıdır. Bu mahal Fırat nehrine yarım saat mesafede ve vasatında asâkire mahsûs bir kışla vardır.

Meskene: Cidden kebîr bir beldedir. Pek çok âsârı bâkî bulunduğu gibi yine kerpiçle yapılmış ve iyice yüksek ve güzel manzaralı bir minare vardır ki üzerinde yazılmış olan şu kelimâtı okuyabildim

عمر هذا الملك العادل السلطان محمد ابن بكر بن ايوب

Bu melik-i (22a) âdilin Hârûnu'r-Reşîd'in zürriyyetinden olması ve binâenaleyh bu mahallin bin sene mukaddem ta'mîr edilmiş bulunması maznûndur. Derûnunda büyük taşlarla muhkem binalı bir medfen olup sahâbe-i kirâmdan birisinin medfeni olduğu dahî söylenmektedir. Bu medfen dahilinde yazılı birtakım taşlar görülmüş ise de nakışa benzer bir sûretde olduğundan bir şey anlayamadı. Bu belde dört tarafından mürtefi ve düz ovalara nâzır ve Fırat nehrine yarım saat mesafesi olan bir mahaldedir. Derûnunda ancak bir kışla bulunduğu gibi birtakım urban hâneleri de var ise de dahilinde olmayup hâricindedir.

Siffin : Rakka'nın kible tarafında olduğu söylenmektedir. Gerçi burası bizzat görülmemiş ise de Rakka'nın karşusunda olan ovanın beş saat mesafe ile mümted bulunmasına ve bu ovayı ve vâti birtakım cibâl-i müteselsile ta'kîb eylemiş bulunmasına ve bu da bu cibâlin müntehâsında bulunmuş olmasına nazaren Fırat nehrinden cidden uzak bir mesâfede vâkidir.

Kal'atü'l-mehdûm harâbe-zârdır. Yalnız binasından zarîf sûretde müretteb ve etrâf-ı erbaasında sekiz sûr mevcûd olan büyük taşlı bir kal'a vardır. Etrafında bulunan âsârın kesret-i indirâsına bakılır ise bu mahal pekçok kadîm olmalıdır.

Kevkeb : Fırat nehrinden uzak ve Şemmer cebeline karîb bir dağın (22b) tepesinde olup bâzı âsâr-ı atıkayı hâvî bir belde-i kadîmedir.

Acâc : Kezâlik Cezîre cihetinde vâki bir harabe-zârdır. Taya, Tenânîr-i Sağıriyye : Bunlar da bazıları cezîre ve bazıları Habûr cihetinde ve bazıları da Fırat'dan uzak olup bunları re'ye'l-ayn görmedim.

Bâb-ı hâmis : Mütevattın bulunan aşâyir-i urbanla Aneze'nin envârı ve bazı ahlâk ve melbûsât ve me'lûfât-ı garîbeleri ve evsâf-ı hasene-i acîbeleri beyânındadır.

Bu kıt'ada mevcûd bulunan urbân ülfet ve san'at hasebiyle üç sınıfa ve bu üç sınıfın her birisi de fühûza göre aksâm-ı muhtelifeye münkasımdır.

Kısm-ı evvel, san'atları zirâat ve felâhat olan aşâyirdir. Kısm-ı sâni, san'atları yekdiğerinden nehb u selbden ibaret bulunan aşâyirdir ki bunlara Aneze⁴² denilir. Kısm-ı sâlis, Envâ-ı hayvânât-ı vahşiyenin saydıyle mü'telif ve müteayyin olan aşâyirdir. Bu aksâm-ı selâsenin her birisi hakkında ber vech-i âti tafsîlât i'tâ olunur.

Kısm-ı evvel :

Yani zirâat ve felâhatla müştakil olan aşâyir kurâ ve kasa-bâtta mütevattın ve sâkin olanlardır. (23a) Zor kıt'ası merkez livadan başka Rakka ve es-Sence ve el-Busayre ve el-İşâre ve el-Ebû Kemâl nâm beş kazâyı hâvî olup her bir kazânın ahâlisî ecnâs-ı muhtelife aşâyirden mürekkebdir. Bunlardan Rakka kazâsında Afâdile ve el-Velde ve Sence kazâsında Sence ve Busayre kazâsında Bekir ve Ebû Leyl ve Kal'ayâben nâm efhâza münkasem bulunan Ukeydat ve İşâre kazâsında Şüveyt ve Ebû Hasan ve Kar'an ve Ebû Rahme nâm fahzları hâvî Ukeydât ve Ebû Kemâl kazâsında cümlesi Ebû Kemâl nâm fahzdan bulunan Ukeydât aşâyiri mevcûdudur. Merkez-i livâ olan Deyr kasabasının aşâyiri ise Bekâre ve Ukeydât nam iki aşiretten ibaretdir. Bu kazânın Ukeydât aşâyiri dahi Ebû Serâyâ ve Ebû Hayit ve Ebû Amr ve Ebû Halecel ve Ebû Habûr namıyla müsemmâ beş fahza münkasemdir. Zirâat ve felâhatla müştakil bulunan aşâyir-i mevcûde zikr edilen aşâyirden ibâret olduğu gibi bir cedvelde cümlesi câmidir⁴³.

42 Bu lâyihalarda zikredilen aşiretlerin okunuşlarında Max Freiherr Von Oppenheim'in *Die Beduinen*, Leipzig 1939 (New York 1983'te yapılmış tıpkı basım), c. I'den istifâde edilmiştir.

43 Rakka kazâsında 16, Sence'de 15, Busayre'de 16, İşâre'de 10, Deyr'de 17, Ebu Kemal'de de 15 karye bulunmakta idi. Lâyiha metnindeki cedvellerin muhteviyatı anlatım sırasında açıklandığından, tekrar basımında lüzum görülmemiş, bu ve takip eden sahifelerde yer verilmemiştir.

(23b) Bu urbânın melbûsâtı sâir urbân gibi geniş bir gömlek ve bir abâ ve bir kuşak ve başlarında üzerinde iki def'a sarılmış ıkkâl nâm bükülmüş yünden ma'mûl bir mendilden ibaretdir. Me'kûlât-ları dahi darı unundan ma'mûl teremsüs (?)'dür. Bu da gayet kalın bir kirde yani pideden ibaret olup ateşde yüzü pişinceye kadar bırakılır ise de kalınlığı hasebiyle içi hamur kalır. Ashâb-ı ser-vet olanları hinta unuyla yapılmış ekmek yerler. Mezrûâtlarını kirde tesmiye etdikleri dolapla Fırat nehrinden iskâ ederler. Ek-dikleri darının neşv u nemâsında herbir kirde sahibi ahşabdan yük-sek bir mahal bina ve inşâsıyla ânın üzerinde durup kuşları def etmek için hem bağırır ve hem de yedinde bulunan miqlâ' nâm kuşak gibi bir şeyle taş atar ki hergün sabahdan akşama kadar bununla meşgûl olurlar. Mezrûâtı sulamak için su çekdik-dikleri mahallin umku yerin yüksek ve alçaklığına göre, üç ve beş ve sekiz arşun olur. Ekinciliğe bakıyye bilâd gibi i'tinâ etmeyüp bir kirde yâni dolabı bulunan bir tarlayı dört-beş nefer bi'l-iştirâk tohum ekerler ki bundan ziyadesini zer'a itilâfları yoktur. Arâziyi dahi suyun bütün tarlayı irvâ (24a) için mecrâsını ıslâh ederek kable'z-zer' bellemezler. Tecârib-i vâkıya nazaren arâzîleri mahal-lât-ı sâire gibi evvelâ belledikden sonra iskâ olunacak olur ise zirâat ve arâzinin hâceti kesb-i izdiyâd eder. Bu kıt'ada bir bostan bile mevcûd olmaması ve hatta merkez-i livâ olan Deyr kasabasında bile kadîm ve müteferrik bazı eşcârdan başka bağçeler mefkûd bulun-ması şâyân-ı istiğrâbdır. Bu urbân eğerçi on ve daha ziyade sene-denberi kurâ-yı müteferrikada zirâatle iştilal etmekte iseler de bâzı vakitler Aneze'ler gibi mârrîn ve âbirîni nehb u selb ederler. Hatta Deyr kasabası ahâlisinin bâzılarından istihbâr olduğuna nazaren bunlar kadîmen ahûn nâmıyla Deyr ahâlisinden bir mik-dar bağ alurlar idi.

Kısm-ı sâni :

San'atları nehb u selb olan aşâyir Aneze olup bunlar da üç nev'a münkasım ve eğerçi en büyük hâkimleri var ise de her bir nev'ine şüyûh-ı mütenevvia hâkimdir. Birincisi Mehdiye aşâyiri, ikincisi bâ'nın fethiyle Sebe'a aşâyiri, üçüncüsü mimin teşdidiyle Şemmer aşâyiridir ki bu aksâm-ı selâseden her birisi effhâza münkasım olup her birkaç fahzın dahi kendüsüne itâat edilen kebîr bir

şeyhi vardır. (24b) Aneze aşâyirinin üç şeyhi vardır. Bunlar da Şeyh Ced'ân, Şeyh Dehâm, Şeyh Ferec bin Herâmis nam meşâyih olup bunlardan herbirisi maiyyetinde bulunan efhâz-ı müteaddideye hâkimdir. Şeyh Ced'ân'ın maiyyetinde Mehdiye ve Şümeylât ve Ruûs nâm fahzlar bulunup kendüsü genç ve umûr-ı idârede yekdiğerlerine nisbetle dirâyetlidir. Şeyh Dehâm sekiz fahza hâkim. Bunlar da Hıraşa ve Avvâd ve Cede'a ve Avtîni ve Mecâze ve Ceffel ve Melhûd ve İrmeş nam fahz diye bu Şeyh Dehâm cidden ihtiyâr ise de beyaz sakalını gâyet kısa bir sûretle kesmekle kendüsünü küçük yapmaktadır. Şeyh Ferec b. Herâmis dahî el-Acâcîre ve es-Sârî nâm fahzlara hâkimdir.

İşte bu cedvel de bunları câmi ve muarrefdir.

Zor kıt'asında Aneze bu urbâna itlâk olunur. Bunların mahall-i ikameti Fırat'ın kıble tarafında ve Şâmiye cihetinde olup Cezîre tarafına pek nâdir olarak gelirler. Bu üç aşîretin mikdârı rivâyet olunduğuna göre üç bin (25a) çadır imiş. Sebe'a aşâyiri iki sınıf olup sınıf-ı ulâ aynın kesri ve bâ'nın fethiyle el-İbad. Sınıf-ı sâni bâ'nın ve tânın fethiyle Batayân'dır. Bu iki sınıfdan her birisinin zir-i idâresinde meşâyih ahzı bulunan bir şeyh-i kebîri vardır.

Birinci sınıf, yâni İbad'm şeyh-i meşâyihî Ma'cûn b. Hudeyb'dir. Diğer meşâyihî de Şeyh Ali Fikekî ve İbn-i Muveyne' ve İbn-i Vâyil ve İbn-i Kerdûşî ve İbn-i Şahîha'dır. Bu sınıfın efhâzı on dördür. Bunlar da Küveyzân, Mezârî', Nıfsa, Ketâmîre, Abde, Cerbî', Duvâm, Senî', Meseke (Meskene), Huleyd, Remmâh, Abdât, Arefe, Sere (Vesere) nâm fahzdır. Fuhûz-ı mezkûre Ma'cûn b. Hudeyb'in ve meşâyih-i sâire-i mezkûrenin maiyyetinde olup her bir şeyhin maiyyetinde bulunanları ale'l-infirâd tahkik edilememiş ise de bu aşâyirin tahmînen iki binden iki bin beşyüze kadar çadırı hâvi olduğu söylenmektedir.

İkinci sınıf, yâni el-Batayân'm şeyh-i meşâyihî Süleyman b. Merşed olup kendisinden başka diğer şeyhleri de Hamed b. Abde ve İbn-i Şevvâ ve Devvân b. Saîd nâm meşâyihdir. Bu sınıfın efhâzı dahî el-Mevâhib, Kemesa, Acere, Humsân, Madârîbe, Resâlinî, Sarh, Aclân, el-Câsim, el-Mes'ûd, Süvey'îd, Hüveysân nâm on iki fahzdan ibâretedir. Bu sınıfın aşâyiri dahî iki bin haymeye bâliğdir. (25b)

Bu iki sınıfın mahall-i ikametleri Hama ve etrâfında bulunan çöllerdir. Bâzen Haleb ve Bağdad'ın etrâfına gelirler. Bu aşâyirin Sebe'a nâmıyla tesmiye olunmasının sebebi vaktiyle kesîrî'l-aded olarak her birisinin pekçok efrâdı bulunan yedi kabileden neş'et etmiştir.

Üçüncü sınıf Şemmer aşâyirinin dört şeyhi olup birincisi Ferhân Paşa, ikincisi Abdülkerim Bey, üçüncüsü Şeyh Abdürrezzak, dördüncüsü Sümeyrân'dır, Birincisiyle dördüncüsü, yâni Şeyh Ferhân ve Şeyh Sümeyrân'ın mahall-i ikametleri Cezîre cihetinin Bağdad etrâfında ve Abdülkerim⁴⁴ ile Abdürrezzak'ın miskinleri dahî Zor tarafının Mardin cihetindedir. Bu aşâyirin mecmû efhâzı otuz iki olup bunlar da; el-Muhammed, el-Hıraşa, es-Seb'iyye, Uleyyân, el-Haşbe, el-Hamîs, Feyyâa, ed-Düheymân, ez-Zühde, Tabân, 'Âmûr, Mecâdife, Cefâyife, (26a) es-Şâbit, el-Büreyh, el-Büheymân, el-Vesîd, es-Sîd, Sincâre, Cedbân, ez-Zer'a, el-Vâliğâ, Heyde, ez-Zegerât, Cenâre, el-Cedy, en-Necm, es-Şâyih, es-Şibhî, el-Eslem, el-Humeş, et-Ṭureyf nâm efhâzdır.

Bu aşâyirin cümlesi Fırat nehrinin şimâl cihetinden yani Urfa etrâfından Bağdad taraflarına kadar mümted olarak cezîre cihetinde ve Aneze aşâyiriyle es-Sebe'a aşâyiri dahî Fırat'ın kible tarafında vâkı Şâmiye cihetinde sâkindirler. Şemmer aşâyiri şeyhlerine gayet mutî olup hatta meşâyihî kendülerinden emvâl ahz etmek ister ise hiçbir kimse tarafından mümânaat gösterilemez. Aneze aşâyirinin meşâyihî ise meselâ Şeyh Ced'ân resmen şeyh olup yohsa aşâyirin kibârını celb ve anlarla istişâre etmedikçe birşey yapmağa gayr-ı muktedir ve kendülerinden istişâre edilenler de şeyhin arzusunun muhâlefete kâdirdir. Urfa ve Mardin ve Diyarbekir ve o cihâta vürûd eden yağ ve yünlerin ekserisi bu Şemmer aşâyirinden gelmekte olduğundan (26b) ilkbaharda tüccarlar mahall-i mezkûre yağ ve yün iştirâ etmek için mebâliğ-i kesîre irsâl ederler. Bunun için bu aşâyirin diğer Aneze aşâyirine nisbetle gâyet ganî ve servetli oldukları meşhûrdur. Bu aşâyirin mikdârını

44 1287-8. seneleri'nde İstabl-ı Âmire müdirliği pâyesi ile Şemmer aşiretinin Şeyhü'l-meşâyihî idi (*Haleb Salmâmesi*, Haleb 1287, s. 67; 1288, s. 66). Ancak, bu sene içinde başlattığı isyan güçlkle bastırılmış, sâdır olan 13 Receb 1288 (28 Eylül 1871) tarihli irâde-i seniyye ile orada idâmı emredilmişti (BA. İrade-Dahiliye, nr. 44404).

bâzı adamlar sekiz bin ve bâzıları on bin ve bâzıları da onbeş bin hâne tahmîn etmekde ise de mikdâr-ı hakikisine kesb-i vukûf edilemedi. Cümle Aneze kabâyili geniş kollu bir geniş gömlek iksâ ederek bunun altında don giymezler. Bâzısı da bir gömleğin üzerinde bir aba giyerler. Başlarına dahî bir mendil örtüp üzerine ıkâl sararlar. Saçlarını uzun bırakup ön taraftan fitil fitil örerler. Çokları servetli oldukları halde ayaklarında hiçbir şey giymezler. Nisâları dahî o yolda telebbüs ve başlarına da bükülmemiş yünden ıkâl sarup küpe ve bilezik ile tezyîn ederler. Bu karıların ekserisi yüz ve el ve ayaklarını boyarlar. Yemekleri dahî etmek ve hurma ve pekmez ve deve südüdür. Servet-i azîme ümidleri deveden ibâret olup anları hem tevlîd ederler ve hem de südünü alurlar. Koyun gibi hayvânatları da bulunur. Bu kabâilin kâmeti ne kasîr ve ne de tavîl olmayup vücûdları nahif, levnleri esmer, gözleri siyah, dişleri gayet şiddetli beyâzdır. Bu beyazlığın hikmeti de içdikleri deve südü imiş. Hayvânâta rükûbda gayet mahâretleri (27a) bulunup üzengi istîmâl etmezler. Şecâat ve kuvvet-i kalbleri dahî fevkalâde olup hatta gazâyâ teveccüh etdiklerinde on günlük bir mesâfeyi iki günde geçerler. Zikr olunan meşâyihden her birisinin nezdinde ahkâm-ı şer'iyeye vechile da'vâlarını fasl etmek için bir adam bulunup bunun hükmü hakâyik-i ahkâm-ı şer'iyede adem-i vukûfu hasebiyle ekseriyâ akla müstenid olduğu halde bile tarafeyni iknâ eder. İtâatden hurûc ederek heyecanla rast geldiklerini nehb u selb etdikleri vakit rast geldikleri bir veya birkaç kimsenin yanında kendi kabîleleri olan Anezeden bir adam bulunur ise ve hatta o adam çoban gibi ehemmiyetsiz adamlardan bile olsa bu kimselerden birşey ahzına hiç kimse muktedir olamaz. Ve hatta yanlarında böyle bir Aneze bulunduğu halde yürüyen bir kafileden bir adam girü kalup da mallarını nehb u selb edilür ise o kafile ile beraber giden bir Aneze çobanın anlarla beraber vücûdu şeyhlerine şikâyetle aldıkları şeyleri ahz ve îade etdirmeğe sebep olur ki, bu âdeti kadîmden berü muhâfaza etmekte dirler. Diğer bir âdetleri de bir kimse diğer bir şahsın yanında yemek yer ise o şahsı vakt-ı lüzûmda muhâfaza etmesi icâb eder ki, nezdinde yemek yediği adamın lüzûm-ı muhâfazasından kinâye olarak aramızda tuz ve etmek vardır der. Kezâlik bir kimse diğer bir adamın hânesine duhûl (27b) ve ilticâ eder ve siyyemâ hânenin haremin bulunduğu tarafına gider ise hâne sâhibi kendüsünü himâye ve galebe için kendüsüne muâve-

net etmeğe mecbûr olur. Büyük hânelerde kahveyi kesretle şürb ve istîmâl ve müsâfirlerine gayet büyük fincanlarla iki ve üç def'a kah-ve içirmeleri dahî bir âdetdir. Fakat bu kahvenin tabhı cidden o kadar tahsîn ederler ki, bu kabâilin pişirdiği kahveler gibi medîne ve kasabalarda kahve görülemez. Süret-i tabhı ise, kahveyi üç cezvenin içinde pişirüp birinden diğere nakl eyledikten sonra, bunların hulâsalarını diğere bir cezveye ahz ederek andan içerler. Nisâda beyazlık pek nâdir olup anlarca makbûl olan hüsn ü cemâl, âzânın tenâsübü ve belin inceliği, kâmetin itidâli, gözlerin siyahlığıdır. Bunların hâneleri gerçi ahşâb direkli kıldan bir çadır ise de bunun içe-rüsünde kamışdan el-çarâb dedikleri bir duvar yaparlar. Nisâlar bunun bir cihetinde ve zükûr dahî diğere cihetinde otururlar ki, bu duvar erkeklerle karıların arasında bir hâil oluyor. Aneze urbânları dâimâ göçebelik hâlinde bulunup, hattâ her gün çadır ve evlâd ve ağ-nâmalarını yükletüp bir mahalden kıyâmla diğere gitdikleri çok vâkidir. İtilâf ettikleri bu göçebelik ıztırâfidir. Çünkü emvâlleri ancak hayvânâtdan ibâret olmağla yazda ot, kışda (28a) diken bulunan mer'a mahallerini arayup oraya gitmeğe mecbûr oluyorlar. Bunlarca hayvana râkib olduğu halde bir kimseyi selb u nehb için giden adam zâ'nın teşdîd ve ya'nın feth u sükûnuyla *gazzây* ve mâşiyen giden adam hâ'nın feth ve nun'un sükûn ve şin'in fethile *hanşel* tesmiye edilir. Hanşel nehâren yürümediği gibi turukdan dahî geçmez. Ancak leylen ve yolların gayrısından yürür. Bunlarca yalan söylemek veya husûsî yalan yere yemin etmek gayr-ı kabildir. Hattâ bir kimseyi katleden bir şahsa yemin teklîf edilir ise yemin etmeyüp katli ikrâr eder.

Kısm-ı sâlis :

San'at ve maîşetleri ıstıyâddan ibâret bulunan aşâyir sad'ın zamm ve lâm'ın feth ve bâ'nın sükûnuyla es-suleyb ve savâbî bâ'nın sükûn ve lâm'ın fethiyle ez-zuleyb aşâyiridir. Bunların envâ-ı vuhûşu sayddan başka san'atları yoktur. Ağleb-i saydları dahî ceylân olup çünkü bunların lühûmunu ekl ettikten sonra derilerini diküp entâri gibi giyerler⁴⁵. Ayaklarına kadar vâsıl olan ceylan derisinden entâri,

⁴⁵ Ceylanın etini yiyip derisini giyen bu aşiret mensupları aynı zamanda beyaz mürekkebe imâl edip satıyorlardı (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul. 1294, s. 497; İstanbul 1295, s. 406).

uzakdan Fayyûm küreği gibi güzel görünür. Bunlarda etmek bulunmadığı misillü meskenleri dahî san'atları iktizâsınca Tedmür nevâhîsinde yâni insan bulunmayan Hammad çöllerinde vâki mahallât-ı harâbede ise de çadır vesâireleri bulunmayup harâb mahallerde ve tahte'l-arz bulunan mağaralarda yatarlar. Bunların emvâlinden gerek Aneze ve gerek sâir (28b) aşâyir bir şey ahzına muktedir olamaz. Çünkü bunlar cins-i arabca bir nevi derviş zan edilüp hattâ mallarından birşey ahz edenlere ezelden bir lügat yazılmış olduğunu îtikâd ettikleri için hiçbir kimse bunları ilişmeğe cesâret edemez. Bunların sâkin oldukları mezkûr çöllerde hayvânât-ı saydiyye pek çoktur. Kendülerinden gayrı adamlardan inzivâ ve baîd bulunmağı âdet edinmişlerdir. Karılarının melbûsâtı dahî mezkûr derilerden ibâretidir. Bunların mikdârı bin hane kadar olduğu söylenür. Kasaba ve karyelerde sâkin ahâlinin yâni sınıf-ı zürrân pek kalîl olduğu için mikdârları tahkik edilmedi.

Temmeti'l-kitâb bi-avni'l-meliki'l-vehhâb
vealeyhi'l-ittikâl ve'l-i'timâd fe-innehû
lenâ hayru mürşidin ve hâd.

II

ZOR SANCAĞI NÂİBİNİN LÂYİHASI

Zor Sancağı hakkında kaleme alınan ikinci lâyiha, 21 Cemâziyelevvel 1301 (20 Mart 1884) tarihli olup, Zor Sancağı Niyâbet-i Şer'iyyesi tarafından hazırlanmıştır. Lâyihada, tanzim edenin ismi zikredilmemekle beraber, sâlname'lerden bu tarihte Ömer Hıfzı Efendi'nin nâiblik görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁶. Diğerlerinden farklı olarak, Zor sancağının tamamı hakkında malûmât vermekten çok sadece Habur nehri ve geçtiği yerler ile Abdülaziz Dağı konusunda bilgi ihtiva eden bu lâyiha, Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 14, Evrak 2358, Zarf 126, Karton 11'de kayıtlı bulunmaktadır.

46 Kimliği hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız Ömer Hıfzı Efendi, bu tarihte devriye müderrisi ünvanı ile Zor Sancağı nâibi olarak görev yapmaktadır (*Sâlname-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1301, s. 538).

Lâyhannın Muhtevâsı

Lâyhada coğrafi sınırlar çizilirken verilen mesâfeler saat ölçüsüyle belirtilmiş, toprakların verimliliği ve âsâyîşin temininin lüzûmu anlatılmıştır. Bu havâlinin kudsiyeti üzerinde de duran Zor nâibi lâyhasını 11 bölüm ve bir hâtimedede ele almıştır.

Birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerde Habur nehri ile geçtiği yerlerin coğrafi şartları, arazisinin husûsiyetleri ve nüfusu zikredilmiştir. Buna göre, Deyr kasabasının 80 saat kuzeyindeki Re'sü'l-ayn'dan doğarak Busayra köyünde Fırat'a karışan ve dört mevsimde aynı seviyede akan Habur nehrinin suyu berrak ve lezzetlidir. Tarihî geçidli devirlerinde Habur nehrinin iki kenarında büyük şehirler teşekkül ettiği halde, şimdi sadece 3000 çadırılık arab aşiretleri konargöçer olarak bulduklarından burası bir yerleşim merkezi olmaktan uzaktır. Nehrin iki kenarındaki arâzi son derece geniş ve münbit olduğu için arâzi dolaplar ve bendler ile sulanabildiği takdirde bu topraklarda en az 100.000 hanenin idaresi mümkündür.

Dördüncü ve beşinci bölümlerde Abdülaziz Dağı ile ovası sözü konusu edilmektedir. Urfa, Diyarbekir, Mardin, Nusaybin ve Musul'un orta kısmında yer alan Abdülaziz Dağı'nda çitlenbik, ardıç ve sâir meyvalı-meyvasız birçok ağaç bulunmaktadır. Akarsuları, dört tarafındaki geniş ovası ve mûtedil havası sebebiyle, ahâli yaz-kış hayvanlarını buraya getirmekte iseler de, Şemmer aşiretinin saldırıları bunu büyük ölçüde engellemektedir. Dağı gibi ovası da bol otu, akarsuyu ve kuyuları ile yaylak-kışlak olmaya müsâid ve arazisi münbit olduğu halde uzun senelerden beri kullanılmamaktadır.

Altıncı bölümde anlatıldığına göre, Habur nehrinin iki yakası ile Abdülaziz Dağının ovası önceleri bazıları tarafından tapulanmış, ancak arab aşiretlerinin rahat vermemesi yüzünden sâkinleri oraları terketmiş ve bu sebeble bölge mîrî arâzi hükmünde kalmıştır.

Yedinci bölümde, hayvan yetiştirilmesi ve ziraat yer almaktadır. Bu havalideki koyunlar sene de iki defa yavruladıkları gibi arâzi de büyük bir vilâyetin hayvanlarını besleyecek kadar münbittir. Pamuk, susam, buğday ve benzeri hubûbatın bol yetiştirildiği bölgede yaz-kış mahsûl alınmaktadır.

Sekizinci bölümde bu bölge gibi verimli olmadığı halde, sırf âsâyiş ve emniyetin sağlanmış olması sebebiyle Haleb ve Bağdad'daki padişah çiftliklerinde bulunanların oldukça rahat bir hayat yaşadıkları anlatılmaktadır.

Dokuzuncu bölümde, Habur nehri ile Abdülaziz Dağı'nın birçok mukaddes hâdisenin zuhûr ve cereyân ettiği bölgeler arasında yer aldığı zikredilmektedir.

Onuncu ve onbirinci bölümlerde ise, emniyetin temini ve âsâyişin sağlanması ile bölgeye yerleşecek olan zengin kimselerin çoğalacağına işaret olunmaktadır. Nitekim Ömer Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında Habur nehri civarı 33 köy inşâsiyle mamûr edilmiş ve buradan birçok gelir elde edilmişse de, onun vefâtından sonra beş bin hânedan ibâret olan Şemmer aşiretinin saldırılarıyla harab olmuş ve eski haline dönmüştür. Bu bölgenin yeniden inşâsı ise, iyi bir mutasarrıfın tayini ve Şemmer eşkiyasının tedibi ile mümkün olacaktır.

Hâtîme kısmında, bu lâyihanın birçok defa bölgeyi gezmiş, tecrübeli kimselerle müzâkere edilerek kaleme alındığı anlatılarak idâreciler gereken gayreti gösterirlerse âsâyişin kısa zamanda sağlanacağı ifâde edilmektedir.

Zor nâibinin bu lâyihası hakkında, daha önce bölgedeki bir isyan hareketini bastırmakla vazifelendirilmiş olan Kurd İsmail Paşa'nın fikirlerinin alınmak istendiği, aynı dosyada bulunan 4 Mayıs 1300 (16 Mayıs 1884) tarihli mârûzâtdan anlaşılmaktadır. İmzâ bulunmayan bu raporun Kurd İsmail Paşa'ya âid olduğu, kendi ifâdesi ile bu lâyihanın yedinci bölümündeki mâlûmâtın birleştirilmesi sonucu tesbit edilmiştir. Kurd İsmail Paşa lâyihada anlatılan bölgenin imârını, Zor sancağının sadece bir kısmını ihtiva etmesi sebebiyle faydasız bulmakta, Bağdad, Musul, Diyarbekir, Haleb ve Suriye valileri ile dördüncü, beşinci ve altıncı ordu kumandanlarından yardım alınarak seyyar bir komisyonun teşkilini ve onların kontrolü ile bütün arazinin imârına teşebbüsü tavsiye etmektedir.

Lâyihanın Metni

Bâb-ı Fetvâ
Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye
Mektûbî Kalemî

Zor sancağı dâhiliinde vâki Nehr-i Habûr ve Cebel-i Abdülaziz'in evsâf ve isti'dâdını mübeyyin Zor niyâbet-i şer'iiyesinden vârid olan 21 Cumâde'l-ûlâ sene 301 târihli lâyihanın sûretidir.

Birinci :

Mezkûr Habûr nehrinin menbaı livâ-i mezkûrun merkezi olan Deyr kasabasından şimâlen seksen saatlik bu'd ve mesâfede olan ve Re'sü'l-ayn demekle meşhûr bulunan merkez kazânın civâr ve ittisâlinde vâki birbirine muttasıl ve munfasıl uyûn-ı seb'adan yembûan ve yarım saat mahalde cümlesi ictimâen cereyân ve mevsim-i sayfa da dahî Nehr-i Fırat'ın nısfından dahâ ziyâdece olarak fusûl-ı erbaada mütesâviyen kaldığı nümâyân ve mezkûr Re'sü'l-ayn'dan seksen ve kasaba-i mezbûreden altı saat mesâfede olan Busayra karyesinde Fırat ile karışıp iki tarafından cibâl ve mürtefi manall olmayarak vasat-ı sahradan mecrâ ve suyu gâyet berrak ve mâ-ı Fırat'dan elezz ve münhazimdir.

İkinci :

Tevârih-i mu'tebere de tafsîl olunduğu vechile mezkûr Re'sü'l-ayn bundan dört yüz sene akdem Tîmûrleng zamânında makarr-ı saltanat-ı mülk-i reyyân olup nehr-i mezkûrun iki tarafı boyunca Urfa ve Haleb misillü cesîm beldeler olduğu bî-şumâr âsâr-ı atıkadan müstebân ve el-hâletü hâzihî nehr-i mezkûrun cânibeyninde ancak üçbin çadır mikdârı bulunan aşâir bâzan meskûn ve bâzan seyyâr bulunup karye ve binâdan hâlî ve bunlar dahî iskânları vaktinde nâûra demekle ma'rûf dolaplar ve bendler ile suyu tabiatıyla bi'l-ihrac ve zirâatlerini saky u irvâ iderler.

Üçüncü :

Nehr-i mezkûrun iki tarafında olan arâzî basît ve vâsi ve belki memâlik-i mahrûsede birinci derece münbit ve mahsûldâr olduğundan ve mesdûd cedâvil ve bendât-ı atıka biraz gayret ve amel ile hey'et-i asliyyelerine ircâı eshel idüğünden zıkr olunan dolapların ve nehâren bilâ amel tabîatiyle ale'd-devâm devrân ile bir harkdan beheri ancak dörtyüz guruş mikdârı masrafla vücûda gelüp leylan hâsıl olan mâ-ı cârî bir dönüm tarlayı bir saatde bâliğân mâ belâğ saky u irvâ edegeldiği derkâr ve şu siyâk üzere nehr-i mezkûrun iki tarafında on saat kadar olan arâzî-i mümtâze ve memdûhanın kâffesi bu vechile ânifü'l-beyân dolaplar ve bendler iskâ olunmak isti'dâdı be-dîdâr ve binâ-berîn arâzî-i mezkûre lâ-ekall iki yüzbin hâneyi idâ-reye kâfi ve vâfidir.

Dördüncü :

Menba-ı mezkûrdan kıbleten on saat mesâfede olup Nefs-i Urfa kasabasından on dört ve Diyârbekir'den otuz ve Mardin'den onaltı ve Nusaybin'den onsekiz ve Musul'dan otuz saat bu'd ve mesâfede ve nefsi bilâd-ı mezkûrenin vasatında kâin tûlen otuz ve arzen sekiz ve irtifâen bir ve daha ziyâdece saat mesâfe ve vüs'atında Abdül-aziz dağı demekle ma'rûf cebelde çitlenbik ve arduç vesâir hudâ-nâ-bit eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire ve miyâh-ı cârî ie müzeyyen ve nebâtât-ı nâfia-i kesire ile memlû ve meşhûn olmağla cebel-i mezkûrun etrâf-ı erbaası eteklerinden sülüs mikdârı on ve bâkî sülüsân yirmi ve otuz saatlik düz ovası olup ber vech-i muharrer hevâsı mûtedil ve kar peydâ olmadığından sayf ve şitâda bilâd-ı mezkûre ahâ-lisi mukaddemâ hayvânâtını cebel-i mezkûrde ra'y etmekte buldukları derkâr ise de Şemmer aşiretinin tasallutundan ihtirâzen hayvânâtlarını oraya götürmekden mahrûm kalmıştır.

Beşinci :

Cebel-i mezkûr gibi dâiren-mâdâr olan mârrü'z-zıkr ovası dahî gâyet otlu ve âbâr ve mâ-ı cârî ile memlû yaylak ve kışlak emâkin-i nâfia ve birinci derece münbit ve mahsûldâr olduğu halde sinîn-i vefi-reden berü hâlî ve muattal kalmıştır.

Altıncı :

Gerek nehr-i mezkûrun iki tarafında ve gerek cebel-i mezbûrun ovasında bulunan bunca arâzî-i cesîme-i vâsianın üçyüz hisseden ancak bir hisseden ekall olan arâzîsini mes'ele-i mâziyeden akdem bâzı hayme-nişîn ahâlî tapûya rabt etmişler ise de ber vech-i mebhûs urbân-ı mezkûrun râhatsızlığından nâşî ashâb-ı tapu muahharan terk ile cümlesi dağılmıştır. Ve şu cihetle kâffeten ve umûmen arâzî-i mahlûle-i emîriyye hükmünde kalmıştır.

Yedinci :

Arâzî-i mezkûrenin menâfi ve muhassenât-ı adîdesi iktizâsınca ağnâm senede iki def'a ve bir senelik inek hâmilen ikinci senede tevellüd iderler ve bir vilâyet-i cesîmenin cemî ağnâm ve mevâşîsini idâreye bilâ masraf kâfidir. Ve bir kile hinta tohumu zer' ile kırkdan yetmiş kadar hâsılat alınageldiği ma'rûf ve müsbetdir. Ve penbe ve sisam ve erz ve sâir her nev'î hubûbâtın husûlüne müstaid olduğu gibi bir tarlada sayfi ve şitevi mahsûlât alınmaktadır. Ve Diyarbekir'de yedi sene vâlilik eden ehl-i iffet ve sadâkatdan Devletlü İsmail Hakkı Paşa Hazretlerinin bu bâbda vukûf-ı tâmmı ve Devletlü Derviş Paşa Hazretlerinin dahî bâzı mertebe mâlûmâtı bulunduğu ve hattâ müşârün-ileyh İsmail Paşa'nın vaktiyle takdîm ettiği levâyih dahî Bâb-ı Âlî'de mevcûd bulunması me'mûldür.

Sekizinci :

Nefs-i Haleb sancağı toprağında vâki çiftlikât-ı hümâyûnun kuvve-i nâbitesi bundan pekçok dûn olup yâni kat'a mübâlağa olmayarak ve zirâatçe onda bir ve nebâtâtca yüzde bir derecesinden ekall iken sâye-i seniyye-i hazret-i tâcdârîde çiftlikât-ı mezkûreden olan hayme-nişîn zürrâ emniyet sâyesinde cümlesi servet ve refâh üzere yaşamaktadırlar. Ve Bağdad'da olan çiftlikât-ı hümâyûn zirâat ve nebâtâtca Haleb'e makîs ve mümâsil ise de Habûr'un arâzî ve miyâh ve hevâsının letâfetine hiçbir mahall muâdil olamaz.

Dokuzuncu :

Zikr olunan Habûr nehri ve Cebel-i Abdülaziz öyle mahall-i mübârekdir ki tefâsîr-i şerîflerde tefsîr olduğu üzere Cezîretü'l-arab'da vâki ve mîrâc-ı nebî aleyhissalâtü vesselâm'da envâ-ı eşcâr-ı

İlürrahmân aleyhisselâmın gerek tevellüd-i şerifleri ve gerek Nemrud'un nâr-ı belyyesine mübtelâ ile akîben necât bulduğu mancılık aynen ve mahallen mevcûd idüğü Urfa beldesine ondört ve Eyyûb aleyhisselâm'ın mübtelâ ve ba'dehû sıhhat ve âfiyet-i kâmile bulduğu biri gâyet bârid ve diğeri hâr-ı şedîd iki uyûn-ı mansûsa-i meşhûde-i câriye ve bunca evkâf-ı kesîresi ve gerek Sülûkler Gölü ve Kabri nevb-i mukaddeseleri ve ittisâlinde kâin dergâh-ı şerif mâmûr olarak Nehr-i Habûr'un menbaından cenûben dokuz saatdir. Ve sêfine-i Nuh aleyhisselâm'ın necât bulduğu Cebel-i Cûdî şarken yirmi saatdir. Ve kutbü'l-aktâb seyîd Abdülkâdir el-Gîlânî -kuddise sirruhu- efendimiz hazretlerinin mahdûm-ı muazzam-ı akdesleri Abdülazîz Hazretlerinin ism-i mukaddesleriyle cebel-i mezkûr tesmiye olunarak merkad-i şerifleri ve dergâhı mevcûd olup dâimâ ziyâret olunmaktadır.

Onuncu :

Ber-vech-i mebhûs Sûre-i İsrâ'da nass-ı kâtı-ı rabbânî ile memdûh olan havâli-i mübâreke burası olup kuvve-i nâbitesine havâli-i Şâm vesâir bilâd-i mâmûre-i meşhûre bir vechile tekâbül etmediğinden ve şiddet-i şitâ ve harâret-i sayf olmayup mütedil ve eltaf olduğundan mukaddemâ mâmûriyetce dünyâda birinci olduğu ve kâffe-i arâzi saky u irvâya müstaid idüğü âsârları mevcûd olup mesdûd bulunan lâ-yüad ve lâ-yühsâ büyük ve küçük cedâvil ve mecârî-i şubât ile müsbet olup bereket-i İbrahim ve Eyyûb aleyhisselâm buradadır. Ve bi-mennihî telâlâ çiflikât-ı hümâyûn fermân buyrulduğu halde evvel emirde cevânib-i erbaasına ihtisâren tahdîd ve işbu havâlî Haleb gibi hayme-nişîn veyâhud ebniye ile mekîn olmağa kâbil ve müstaid ve iki ciheti dahî bilâ-masraf himmet u gayret ve emniyyet ile hâsıl olur. Ve bâ-husûs ber-vech-i muharrer emniyyet husûlünde etrâf ve eknâfda ve gerek baîd mahallerde ve bilâd-ı mâmûrede ehli servetden sunûf-ı teb'a kalben tavattun etmeğe müştâk oldukları derkârdır.

Onbirinci :

Onbir sene akdem mutasarrıf Ömer Paşa zamanında nehr-i mezkûr oldukça mâmûr ve mutasarrıf-ı müşârün-ileyh otuz üç karye binâ ve inşâ ve ahâlî-i kesîre bi'l-iskân vâridât-ı vefîre-i emîriyye husûle müsmire ve enhâr-ı müzeyyene-i lâ-yuhsâ ile müşâhede buyrulan Nusaybin nâm belde-i bî-nemtâ oraya civâr olduğu gibi İbrahim Ha-

gelmişken vefâtiyle beş bin hâne-i seyyâreden ibâret olan Şemmer aşireti eşkiyası tasalluten, bütün bütün harâb ve binâ-berîn eski hâline rucû' etmişdir. Ve oranın mâmûr ve âbâdân olması ehl-i iffetden bir mutasarrıfın vücûduna mütevakkıf olup Şemmer eşkiyasına yüz ve fırsat verilmemesine muhtâcdır. Ve bu sancakda mevcûd olan nizâmiyye ve jandarma iki taburun kuvve-i mevcûdesi zikr olunan Şemmer'in mazarratının def u izâlesine ve gerek inzibât ve muhâfazasına kâfi ve vâfidir.

H â t i m e

Havâli-i mübâreke-i mezkûreyi Hazret-i Hak Kur'ân-ı Kerîminde medh buyurmuş olmağla bunun vafından nev-i beşer âciz olup icmâlen beyânından ibâretdir. Ve bâlâda muharrer on bir bendde beyân olunan mâlûmât-ı icmâliyye havâli-i mezkûreyi kerrât ve defeât ile muâyene ve müşâhede etmiş erbâb-ı vukûf ve mâlûmât ve ashâb-ı vüsûk ve emniyyet ve tecârib-i sahîha görmüş zevât-ı mûtebere ile hâlisen müzâkere ve tahkik ile arz ve beyânına ibtidâr ve eger mâlûmât-ı mufassala matlûb buyurulur ise tabîi bir târih kadar mutavvel olması iktizâ edeceğinden tatvîlden sarf-ı nazar olunarak bervech-i ma'rûz ser-i kârda olan zâtın iffet ve gayreti olduğu halde merkûm Şemmer'in adem-i tasallutu gâyet eshel ve ehvendir.

Bu lâyiha hakkında Kurd İsmail Paşa'nın Görüşleri

Mârûz-ı çâkerleridir ki

İşbu emirname-i sâmi-i cenâb-ı meşihat-penâhî ve melfûfu bulunan Zor sancağı niyâbet-i şer'iiyesinden mevrûd lâyiha sûreti müfâd-ı rehîn-i iz'ân-ı çâkerî oldu. Lâyiha-i ma'rûzada beyân olunan arâzî hakikaten münbit ve mahsûldâr ve nâib-i mûmâ-ileyh dâîlerinin ifâdâtı vechile menâfi-i azîmeye istidâd ve kâbiliyyeti derkâr olup ancak bunun ihyâ ve âbâdı bâzı tedâbir-i lâzime istihsâline vâbeste idüğü ve çâkerlerinin Diyârbekir vâlisi bulunduğum zaman Şemmer aşiretinin vâki olan şekâvetleri cihetiyle ta'kîbleri zımnında gidilerek oraların bir mikdâr yerleri re'ye'l-ayn görülmüş ise de Haleb ve Suriye vilâyet-i celîlelerine olan cihetlerine devletlü Derviş Paşa Hazretlerinin mâlûmât-ı kâmileleri bulunduğundan suâl buyrulur ise daha ziyâde arz-ı mâlûmât edecekleri yâni arâzi-i ma'rûza yalnız Zor sancağı dâhilinde gösterilen mahallerden ibâret olmayup gâyet vâsi

bir arâzî olduğundan îmârına teşebbüs olunduğu halde lâyiha-i ma'rûzada beyân olunan cüz'î bir mahallin îmârına çalışmak çâkerlerine fâidesiz yâni harfita-i mersûme-i mahsûsesine mürâcaatla mâlûm buyurulacağı vechile beş vilâyet beyninde vâkı bir arâzî-i cesîme olup ve etrâfında bulunan urbânın vukû melhûz tasallutları cihetiyle de müddet-i kalîle zarfında hey'et-i sâbıkasına rücû edeceği emsâli vilâyetle müsbet idüğünden hemân bu bâbda bir gûne masârif-i zâide vukûuna meydân verilmemesi kaziyyeleri göze alınarak sarfı iktizâ edeceği tabîî bulunan meblağın fazla hâsılatdan tesviye olunmak üzere Bağdad ve Musul ve Diyârbekir ve Haleb ve Suriye vilâyet-i celîleleri dördüncü ve beşinci ve altıncı ordû-yı hümâyûnlar müşîrlерinin himmetleriyle seyyâr bir komisyonun teşkil ve taraflarından bizzât veya bi'l-vekâle nezâret buyurularak istihsâl-i vesâil îmârına mübâşeret buyurulur ise ilerüde hey'et-i kadîmesine ircâ'ı havfından vâreste ve cüz'î bir mahallin îmâr-ı bîhûdesiyle iktifâ edilmeyerek menâfi-i külliye usûlü müşârün-ileyh hazretleri tarafından dahî tasdîk buyurulacağı me'mûl idüğünden bu bâbdaki mâlûmât-ı çâkerânemin arz u ifâdesine ictisâr kılınmış olmağın her halde emr u fermân.

ff 4 Mayıs sene 1300

III

KURD İSMAIL PAŞA'NIN LÂYİHASI

İsmail Hakkı Paşa, kendisinin hazırladığı hal tercümesine göre⁴⁷ Kars hânedânından Mehmed Şerif Bey'in oğlu olup, 1818-9 (1234)'da Kars'da dünyaya gelmiştir. İlk görevine 16 yaşında iken (1833/1249), Kars'ın Şüregel kazası müdürü olarak, 1200 kuruş maaşla başlamış, 1 Ekim 1837 (1 Receb 1253)'de askerlik mesleğine intisab ederek redif binbaşı olmuştur. 1841-1853 (1257-1269) seneleri arasında Bayezid, Çıldır ve Ardahan'da meydana gelen isyan ve saldırı olaylarını bastırmakla vazifelendirilmiş, Van, Hak-kâri, Dersim eyâletleriyle, Muş ve civarının ıslahâtına memur edilmiştir. Nisan 1853 (Receb 1269)'de kaimmakamlığa getirilen İsmail Hakkı, Kasım 1853 (Safer 1270)'de mîralaylığa terfi ile Rus muhârebelerine katılmıştır. 1856-1862 (1273-1278) seneleri arasında Diyarbekir'deki arab aşiretlerinin ıslâhiyle uğraşmış, Eylül 1863

⁴⁷ BA. Dahiliye Nezâreti Sicill-i Umûmî Defteri, No. 25, s. 87.

(Rebî'ülâhır 1280)'de mirlivalığa terfi ederek dördüncü ordu erkânlığına getirilmiş, Sivas, Kozan, Maraş ve Haleb askerî mevki-lerinde bulunmuş, daha sonra Fırka-i Islâhiyye Kumandanlığı ile Kozan ve Cebel-i Bereket'in ıslahâtına memur edilmiştir. 2 Mayıs 1868 (9 Muharrem 1285) tarihinde müşîrlik rütbesi verilen İsmail Hakkı Paşa, 31.000 kuruş maaşla Diyarbekir vâililiğine tayin edilmiş ve 1874 (1291)'de o havâlide zuhûr eden Şemmer aşîreti isyânını, devletten yardım istemeksizin kendi imkânlarıyla bastırmaya muvaffak olmuştur. Aynı sene içinde Diyârbekir vâililiğinden ayrıldığı halde 24 Haziran (9 Cemâziyelevvel)'da memuriyeti iâde edilmiştir. Bu sırada maaşlarda yapılan umûmî düzenlemeler sırasında Paşa'nın maaşı da 25.000 kuruşa indirilmiştir, Ocak 1876 (Muharrem 1293)'da görevinden ayrılan İsmail Hakkı Paşa, 11 Haziran (18 Cemâziyelevvel)'da 25.000 kuruş maaşla Manastır vilâyeti vâli kaimmakamlığına, 18 Kasım (1 Zilka'de)'da Erzurum vâililiğine gönderilmiştir. Bu sırada vuku bulan Osmanlı-Rus harbine, Anadolu Umûmî Kumandanı olan Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın yanında iştirak etmiş, harbde birçok yararlıkları görülmüştür. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın 27 Aralık 1877 (21 Zilhicce 1294)'de İstanbul'a dönmesi üzerine kumandanlık ve müşîrlik vazifesine asâleten tayin edilmiş, Erzurum'u düşmana karşı kahramanca müdâfaa etmiştir. Ruslarla imzalanan barıştan sonra, ordu müşîrliğine Deriş Paşa'nın getirilmesiyle 15.000 kuruş müşîrlik, 25.000 kuruş vâlilik maaşı verilerek Erzurum'a gönderildiyse de, o sadece müşîrlik maaşıyla yetinmeyi tercih ettiği gibi, memuriyeti sırasında vâlilik maaşından biriktirdiği 250.000 kuruş istihkakını da bağış sûretiyle Hazine'ye bırakmıştır. 16 Mart 1879 (22 Rebî'ülevvel 1296)'da 10.000 kuruş maaşla mülga Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî âzâhlığına, 29 Aralık 1879 (15 Muharrem 1297)'da 20.000 kuruş maaşla Teftiş-i Askerî Komisyonu Reisliğine, 12 Temmuz 1880 (4 Şa'ban 1297)'de Hassa Ordu-yı Hümâyûn Müşîrliğine tayin edilmiş ve Yâver-i Ekrem-i Hazret-i Padişâhî ünvanını almıştır. 4 Kasım 1880 (1 Zilhicce 1297)'de görevi 15.000 kuruş maaşla Teftiş-i Askerî Komisyonunu ikinci reisliğine çevrilmiş, 18 Ağustos 1886 (18 Zilka'de 1303)'da maaşına 15.000 kuruş zam yapılarak Irak ıslahâtına memur edilmiştir. Bilâhure Teftiş-i Askerî Komisyonunun ikinci reisliği ile reis vekilliğini de beraber yürütmüştür. Memuriyeti sırasında hiçbir suçla itham edilmediği gibi muhâkemeye de

tâbi tutulmamıştır. İsmail Hakkı Paşa'nın aldığı nişanlara gelince; Temmuz 1856 (Zilka'de 1272)'da dördüncü Mecîdî, Kasım 1857 (Rebî'ülâhır 1274)'de üçüncü Mecîdî, Temmuz 1865 (Rebî'ülevvel 1282)'de üçüncü Osmanî, 2 Şubat 1870 (1 Zilka'de 1286)'de birinci Mecîdî, 7 Mayıs 1877 (23 Rebî'ülâhır 1294)'de birinci Osmanî, 24 Haziran 1879 (4 Receb 1296)'da murassâ Mecîdî nişanlarıyla, Ağustos 1880 (Ramazan 1297)'de murassâ imtiyaz nişanını, 12 Ekim 1883 (10 Zilhicce 1300)'de altın ve gümüş imtiyaz madalyalarını ve 4 Ocak 1885 (17 Rebî'ülevvel 1302)'de murassâ Osmanî nişanını almıştır⁴⁸. 1896'da ölen Kurd İsmail Paşa Üsküdar'daki Yeni Cami haziresine gömülmüştür⁴⁹.

Osmanlı Devletinde bir idareci olarak çeşidli hizmetlerde bulunan ve Kurd lakabıyla da anılan İsmail Hakkı Paşa, Diyarbekir vâililiği sırasında ıslahât için Zor kıt'asına da gitmiş ve bölge hakkında müşâhedeye dayanan malûmat elde etmiştir. Daha sonra bunları bir rapor haline getirerek padişaha takdim eden Kurd İsmail Paşa'nın bu lâyihası Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısm 14, Evrak 269, Zarf 126, Karton 8'de bulunmaktadır.

Lâyihanın Muhtevâsı

Lâyihasını 8 Muharrem 1310 (2 Ağustos 1892) tarihinde, 74 yaşlarında iken kaleme alan Kurd İsmail Paşa'nın, Zor bölgesinin îmar ve iskânı hakkında müşâhede ve tecrübelerini ihtiva eden görüşlerini şöyle özetleyebiliriz :

Arazisinin genişliği ve topraklarının verimliliği cihetiyle Mısır'a benzeyen Zor kıt'ası îmar ve ıslah edildiği takdirde, Devletin gelirlerinin çok fazla artacağı şüphesizdir. Mısır topraklarını sulayan Nil nehri gibi, Zor arazisinde de Fırat ve Şat nehirleri ile birlikte yine Fırat'a dökülen Habur nehri, Belih ve Çağçağa suları bulunmaktadır ki, bu akarsuların kenarlarında yer alan dolaplar ve cedveller en iyi şekilde kullanılırsa, arazinin rahatlıkla sulanması ve ziraate elverişli hale getirilmesi mümkündür.

48 Göst. yer.

49 «Hakkı Paşa» mad. *Türk Ansiklopedisi*, XVIII, Ankara 1970, s. 336.

Zor kıt'asının batısında Haleb, Suriye, doğusunda Bağdad, Musul, kuzeyinde Diyarbakır, güneyinde Bâdiyetü's-Şâm vardır. Mes-kûn ahâlinin büyük çoğunluğu çadır hayatı yaşayan göçebe aşiret ve kabilelerden, bir kısmı ise Deyr kasabasıyla bazı bölgelerdeki yerleşik ahâliden ibarettir. Buralarda oturan halk, ziraat yapmakta iseler de 4-5 bin hânelik Şemmer aşiretiyle 15-20 bin hânelik Aneze aşiretinin zaman zaman vuku bulan saldırıları onlara rahat vermediği gibi verimi de düşürmektedir. Nitekim, kendisinin Diyarbakır vâililiği sırasında tedib edilen bu aşiretler, Şat nehri kenarında iskân edilerek ziraate sevk edilmiş ve âsâyiş için karakollar kurulmuşsa da daha sonra bazı gâilelerin ortaya çıkmasıyla bu faâliyetler durdurulmak mecbûriyetinde kalmıştı.

Kurd İsmail Paşa'ya göre bu bölge, Zor sancağı adıyla bir mutasarrıflık ve üç kaimmakamlıktan ibaret olmakla beraber, arazisinin genişliği, aşiret ve kabilelerinin çokluğu sebebiyle idârî hâkimiyetin tesisine kâfi gelmemektedir. Ayrıca, sancağın idârî taksimatında yer alan bazı kazaların son zamanlarda Bağdad, Diyarbakır, Musul ve Haleb vilâyetlerine terkedilmesi, o taraflarda oturan aşiretler için birçok güçlükler doğurmuştur.

Bu bölgedeki aşiretlerin ıslâhı son derece önemlidir. Nitekim, Şemmer ve Aneze aşiretleri ıslâh edildiği sıralarda devletin geliri 70-80 bin liraya ulaştığı halde, idârî taksimatta yapılan değişiklik sonucu ortaya çıkan müşkilât suistimallerle 35 bin liraya kadar inmiştir. Daha sonra, idârî taksimâtın ne şekilde gerçekleştirilmesini ve alınması gereken tedbirleri anlatan İsmail Paşa, nüfusları 50-60 bin hâne civarında olan aşiret ve kabilelerin aralarındaki ihtilâftan istifâde ile nasıl ıslâh edilebileceklerini izah eder.

Lâyhâsının sonunda, bölgedeki imâr ve ıslâh hareketlerinin tamamlanması ile devletin neler kazanacağına temas eden müellif, aşiretler vahşi hayatlarından kurtarılacakları iskân edildikleri ve ziraate sevk edildikleri takdirde büyük faydalar sağlanacağını, hergün gelişen yol-geçit inşaatı ve maârifin tesisi sâyesinde birkaç sene içinde buralarda büyük bir vilâyetin teşekkül edebileceğini anlatır.

Lâyihanın Metni

Zor kıt'ası hakkındaki meşhûdât ve mâlûmât-ı çâkerânemle idâre ve ıslâhına dâir lâyihadır.

Memâlik-i mahrûse-i şâhânelerinden olup vüs'at-i arâzî ve kuvve-i inbâtiyesi cihet[iy]le Mısır'a şebîh olan ve âsâr-ı atıka-i mevcûdesiyle Tedmür gibi bir şehr-i azîm ve emâkini ve ale'l-husûs Hazret-i Süleyman aleyhisselâm hazretlerinin pâ-yı taht-ı saltanatlarına makarr bulunduğu mütevâtir olan Zor kıt'a-i cesîmesinin îmârât ve ıslâhâtı hâlinde vâridât-ı devlet kat kat tezyîd edeceği zıkr-i âtî delâil ile sâbit ve zâhirdir.

Mısır'ın Nil nehri var ise Zor kıt'asının dahî arâzîsini iskâya kâfi Fırat ve Şat nehirleri vardır ki bundan yirmi sene evvel hasbe'l-ıslâhât ol cihetlere vâkı olan me'mûriyyet-i çâkerânemde re'ye'l-ayn müşâhede eylediğim vechile kıt'a-i mezkûrenin garb cihetinden müntehâ-yı şarkisine kadar vâsi çölleri yararak geçmekte olan Fırat nehriyle şimâl cihetinde vâkı Re'sü'l-ayn namıyla meşhûr olan ve mahrecinden munsabına kadar 40 saatden ziyâde tûlü bulunan Habûr nehri ve andan başka Urfa ile Rakka arasında bulunup yine Fırat'a munsab olan ve Habûr nehriyle beraber küçük-lüğü hasebiyle dolap ve ana mûmâsil şeylere hâcet olmayarak ufak cedveller ile arâzî-i hâliyeyi irvâ ve ihyâya sâlih bulunan Belih ve Çahcak (Cağcağa) suları mevcûddur ki Mısır'da olduğu gibi masraflı cedvellere hâcet olmayup âdî harklar ile arâzînin her tarafını irvâ ve iskâ edeceği derkârdır.

Kıt'a-i mezkûrenin suya olan ihtiyacı şu suretle sâye-i şâhânelerinden az bir himmetle def' edileceğine mebnî arâzîsinin vüs'at ve kâbiliyyetine dâir olan meşhûdât ve mâlûmât-ı çâkerânemi arza cür'et ederim şöyle ki : Kıt'a-i mezkûre harîta-i mevkiyyesinden dahî muhât-ı ilm-i âlem-şumûl-i hazret-i hilâfet-penâhîleri buyurulduğu üzere garben Haleb ve Suriye şarken Bağdad ve Musul şimâlen Diyarbekir vilâyetleri ve cenûben Bâdiyetü's-Şâm ile mahdûd (3) ve tahmînen 360 saat muhît mesâfeyi şâmil ve birçok cibâl-i münbite ve mezâ[ri]i hâvî gayet vâsi ve cesîm bir kıt'adır. Ahâli-i meskûnesinin kısm-ı âzamı hayme-nişîn aşâir ve kabâilden ve kısm-ı cüz'isi de Deyr kasabasıyla birkaç mahalde müstakar ahâlden

ibâretidir. Ahâlî-i meskûnesi zirâate meyyâl iseler de aşâir ve kabâilin cevelân-gâhı olmak ve arasına tecâvüzât-ı nâ-becâda bulunmak gibi hâlât mâni-i zirâat ve felâhat olmaktadır. Çünkü Şemmer ta'bir olunan ve dört-beş bin hânedan ibâret olan aşâir ile onbeş-yirmi bin hâne kadar Aneze ve sâir aşâir-i muhtelif hayvânât-larını o cihetlerde barındırmakta oldukları cihetle seyyâr bir halde bulunarak şu yüzden ahâlî mezzû'atlarından hakkıyla istifâde edemediklerinden başka hükûmet-i seniyye dahî icrâ-yı vazîfede müşkilâta tesâdüf etmektedir. Aşâir-i merkûmenin bundan yirmi sene mukaddem Diyarbekir ve Mardin cihetlerine kadar vâki olan tecâvüzât ve teaddileri üzerine terbiyelerine kulları memûr buyurularak sâye-i şâhânelerinde bir tabur asker-i nizâmiyye ve iki bölük süvari ile bi't-ta'kîb terbiye ve ıslâh edildiklerinden başka emr-i iskânlarına da haylice gayret edilmiş ve hattâ çöl cihetinin Şat kenarında iskâna sâlih bulunan Şerkât nâm mahalde irâe olunmuş ve Şemmer aşâiri meşâyihinden merhûm Ferhan Paşa ile kabîlesine iskâna kabil mahal tahsis⁵⁰ ve bir mikdar da üzüm bağı ve sâir fidanlar rekzine mübâşeret etdirilmiş ve bu ıslâhât meyânında çöl cihetinin münâsib mahallerinde asâkir-i şâhâne ve zabıtiye ikt'âd edilmek üzere kule ve karakolhâneler inşâsiyle refte refte îmârât ve ıslâhâta çalışmakta bulunmuş iken ahîren bazı gavâilin haylûleti arzu olunan ıslâhât ve iskân kaziyyesinin tehhürde kalmasını mücib olmuş ve şu hâl dahî asr-ı celîl-i saâdet-delîl-i hazret-i hilâfet-penâhîlerine bir zamîme-i âdile olmak isti'dâdında bulunmuş idi. Arâzîsinin vüs'at ve kuvve-i inbâtiyesinin mâhiyeti her dürlü îmârât ve ıslâhâta lâyük olan böyle bir kıt'a-i cesîmenin hâl-i sâbıkında kalmış kâffe-i makâsîd ve âmâl-i şehriyârileri mülk ü millet saâdet-hâlini te'mîne masrûf olan zât-ı akdes-simât-ı hilâfet-penâhîlerince aslâ karîn-i tecvîz buyurulmayacağı bedâheten mâlûm olmasına (4) ve kıt'a-i mezkûrenin îmârât ve ıslâhâtının başlıca sebepleri sehlül'icrâ bulunmasına binâen sâye-i şâhânelerinde kıt'a-i mezkûre hakkındaki ma'rûzât-ı memlûkânem nezd-i hikmet-vefd-i hilâfet-penâhîlerinde rehîn-i tasvîb ve müsâade buyurulduğu halde az bir zaman içinde marz-i âlî

50 İsmail Hakkı Paşa, Diyarbekir valiliği sırasında, burada anlattığı hususları 3 Eylül 1287 tarihli bir telgrafla İstanbul'a ulaştırmıştı (BA. İrade-Dahiliye, nr. 44404).

dâiresinde en vâridâth bir vilâyât-ı şâhâneleri adâdına dâhil ve mücerred âsâr-ı yümn ve teveccühât-ı hilâfet-penâhileriyle pekçok terakkiyâta vâsil olacağı itikâd-ı sahihasındayım. Kıt'a-i mezkûrenin hey'et-i hâzırası Zor sancacı nâmıyla müstakil bir mutasarrıflık ve üç kâimmakâmlıktan ibâret ise de arâzisinin vüs'ati ve aşâir ve kabâilinin kesreti cihet[iy]le kuvve-i zâbıta ve hâkimesi şimdiki halde bile idâre kâfi değildir. Sancak-ı mezkûrun merkezi Deyr nâmıyla birkaç yüz hâneli bir kasabadır. Mukaddemâ vâki olan ıslâhât ve lüzûm görünen teşkilât ve ehemmiyet-i mevkiyyesi üzerine sancak-ı mezkûrda esterli alay nâmıyla sekiz yüz mevcûdlu iki tabur teşkil olunmuş ise de elân bu taburlardan iki yüz mevcûdlu bir eşterli taburu kalmıştır.

Sancağın tertibât ve taksimât-ı asliyyesi birçok tefrikaya uğratılarak ahiren her ne hâl ise merbût hazâlardan bâzıları Bağdad, Diyarbekir, Musul ve Haleb vilâyetlerine alınarak bu yüzden sancanın idâre ve inzibâtına tetarruk ârız olmuştur. Çünkü o cihette bulunan aşâirin kâffesi idârelerini Zor sancagından te'mîn edgeldiklerinden merci'leri de hâlen ve maslahaten behemahâl orası olmak lâzım gelür ki matlûb ve mültezim-i âlî olan emr-i idâre ve inzibât bi-hakkın hasıl olsun sâlifü'l-arz Zor kıt'asının ehemmiyet-i mevkiyye ve vasıası üzerine Şemmer ve Aneze aşâirinin hîn-i ıslâhlarında kaza ve nevâhisinin teşkilâtı mahallince görünen lüzûm ve ihtiyâç üzerine tertib ve teşkil edilmiş ve ol-vakt vâridât-ı devlet yetmiş-seksen bin lira râddesine çıktığı görülmüş iken ahiren sancak-ı mezkûrden tefrik olunan kazâlar ile umûr-ı idâre ve inzibâta ârız olan müşkilât ve sû-i isti'mâllerinden nâşi vâridât-ı mezkûr otuz beş bin liraya kadar tenezzül ettiği anlaşılmıştır.

Kıt'a-i mezkûrenin bir vilâyet teşkilıyla umûm urbân ve aşâire merkez-i icrâat tanıtılması muhassenât-ı adîdeyi câlib ve teksir-i vâridât ve umrâniyyeti mûcib olacağı bî-ıştibâh ise de vâridât-ı hâzırası vilâyetin masârifâtına (5) şimdilik kifâyet edeceği ve sâye-i şâhânelerinde müstakil bir mutasarrıflıkla müstevfi maâşla muktedir kâimmakâm ve müdürler ta'yîn buyurularak ve sancak-ı mezkûrden tefrik edilen kazâ ve nevâhî kemâ fi's-sâbık rabt ve iltihâk olunarak kâimmakâmlıklar ilerde mutasarrıflık ve müdürlükler kâimmakâmlık olmak üzere zırde ta'dâd edilecek mahallere mikdâr-ı kifâyede asâkir-i şâhâne ik'âdiyle aşâir ve kabâilin cevelângâhı olan nûkât-ı münâsebeye karakolhâne vesâire ih-

dâsı hâlinde husûs-ı maksad müyesser olacağı ve ilerüde vâridât tekessür ve ıslâhât ve imârât takarrur etdikde vilâyete tebdîli muvâfık-ı hâl ve maslahat bulunmuşdur.

Kıt'a-i mezkûrun ilcaât-ı mevkiyyesine göre tertîbât ve taksî-mâtı bahsine gelince zâten Zor sancağına merbût iken her nasılsa Musul vilâyetine ilhâk olunan Sincâr ve Mardin'e alınan Nusaybin kazâlarıyla nevâhî-i erbaa ve Diyarbekir'in Siverek kazâsına terk olunan Yenişehir nâhiyesinin kemâ fi's-sâbık Zor sancağına iâde-i irtibâtı ve Zor sancağına tâbî Habûr, Kevkeb, Huseyke ve Bağdad vilâyetine merbût olup da el-Cezîre nâm mahalde imrâr-ı eyyâm eden Şemmer aşairinin Ferhan Paşa fırkalarıyla beraber Abdülaziz nâm mahalde bir kâimmakâmlik teşkili ve 2000 guruş maâşla bir kâimmakâm ve biner guruş maâşla da nâhiyelerine müdürler ta'yîn ve piyâdesi Abdülaziz'de esterli taburu dahî icâb eden mevâkiinde ik'âd edilmek üzere dördüncü ordû-yı hümâyûnlarından iki tabur asâkir-i şâhâne tertîb ve i'zâmı ve emâkin-i askeriyye inşâsı ve mine'l-kadîm Zor sancağına merbût olduğu halde Haleb vilâyetine alınan Aneze ve Şemmer aşiretlerinin asıl cevelângâhı ve hayvânât-larının idâreleri Tedmür ve Sence ve Şâmiye ve Rakka cihetleri olduğuna ve karârgâh-ı dâimîleri Tedmür dâhilinde Cebelü'r-revâk ve mahall-i sâireden ibâret bulunduğuna binâen merkez kazâ Tedmür olmak ve Mevâlî ve Hadîdîn ve Ebû Hamîs ve Lüheyb ve Velled-i Ali ve Kubâr aşiretlerinin kemâ fi's-sâbık Zor'a ilhâk olmak ve nâhiyelerine kezâlik müdürler ta'yîn kılınmakla beraber piyâdesi merkez kazâda ve esterli taburu mevâkı-i lâzimesinde ik'âd edilmek üzere beşinci ordudan iki tabur asâkir-i şâhâne sevkiyle bunları istîfâ edecek (6) bir kışla inşâsı ve Şâm tarîki üzerinde bulunan Kasrî'l-hamîr, el-Büveyb, Matla ve Sükkeriyye nâm mahallerde ve bildik havz resminde müceddeden dört aded karakolhâne inşâsı ve Zor kıt'asının en mühim nokta-i hâkimesinde bulunan Tedmür mevkiinin tecâvüzât-ı aşâirden taht-ı te'mîne alınması kıt'a-i mezkûrenin imâr ve ıslâhına pek ziyâde hizmet edeceği bedîhîdir.

Yine Zor mülhakâtından iken ahîren Haleb'e alınan Rakka kazâsının Haleb'e münâsebet-i mevkiyyesi olmadığı gibi Cezîre ve göl cihetini teşkil eden arâzînin bir kısm-ı mühimmi ve bunda meskûn aşâir-i urbân ise nefs-i Deyr kasabasında meskûn ahâlî ve aşâir ile mahlût bulunması cihet[iy]le bu tefrîk meselesi beyne'l-ahâlî

ve'l-aşâir pekçok münâzaâtı dâî bulunduğuna binâen buranın dahî nefsi Deyr'e ilhâkı ve kezâlik Bağdad'a alınan el-Kâim nâhiyesi Bağdad'ın Âne kazâsına onsekiz ve Zor sancağının Ebû Kemâl kazâsına ise dört saat bulunduğundan ânın da Ebû Kemâl kazâsına iâde-i irtibâtı ve Ebû Kemâl mevkiinin nokta-i mühimme ve hâki-medan bulunmasına mebnî kezâlik bir taburu esterli olmak üzere altıncı ordudan iki tabur asâkir-i şâhânenin ik'âdı lâzımdır.

Usûl-i idâre ve zâbitası bahsine gelince sâlifü'l-arz teşkilât-ı sâbıkada Zor sancağının kuvve-i mevcûdesi ahîren 200 esterli nizâmiye ve piyâde ve sûvârî 240 jandarmaya tenezzül ederek muhîti 360 saat bir arâzîyi şâmil olan böyle bir kıt'a-i cesîmenin bu kadar mevcûdla hüsn-i idâresi kâbil olmayacağı cihetle hâl-i hâzır hâzine dahî pîş-i nazar-ı mütâlaaya alınarak ilerüde sâye-i şâhânelerinde vâridâtı tekessür etdikde icâbında yine tezyîd edilmek üzere şimdilik ordulardan tertîb ve ta'yîni arz olunan taburlar ile idâre ve jandarma neferâtının dahî nisfı yerli ve nisf-ı diğeri vilâyât-ı sâire ahâlîsinden olmak ve teşkil olunacak kâmmakâmlıklar ile müdirliklere mevki ve lüzûmuna göre taksîm ve ilâve ve inşâ olunacak karakolhânelerde bulunmak üzere 150 süvari ve 100 nefer piyâde jandarma neferâtının dahî kuvve-i hâzırasına zamm edilmesi (7) ilcaât-ı hâl ve mevki cümlesinden bulunduğu gibi Kıt'a-i mezkûrede bulundurulacak kuvve-i askeriyenin dahî verilecek ta'lîmât ahkâmına tevfiik hareket eylemek ve idâre ve kumandaları kendüsüne muhavvel olmak üzere muktedirân-ı ümerây-ı askeriyeden münâsib bir kumandan nasb ve ta'yîn kılınması lâzımdır.

Şu sûretle emr-i inzibât ve idâre bi-hakkın icrâ edilerek herkes zirâat ve hırâsete döküldüklerinde kuvve-i inbâtiyesi bi't-tecrübe sâbit olan arâzî-i mezkûrede mahall-i sâirede yetişen eşçâr-ı müsmire burada daha serî yetişeceğinden kurbiyyeti cihetle üzüm ve sâir fidanların dahî Urfa, Mardin ve Maraş taraflarından celbiyle rekzi ve ahâlî şu sûretle bağ ve emlâke sâhib edildiği halde terk edüp bir tarafa gidecekleri gibi arâzî-i hâliyede iskân edilecek aşâir ve ahâlînin bina edecekleri ebniyelere lüzum görünecek kerestenin dahî Fırat nehrinin geçmekte olduğu Kemah ormanlarından suya dökülerek doğruca Zor kıt'asına götürülmesi eshel olacağından ebniye inşâsınca her türlü teshilât ifâsına ve iskân edecek aşâir ve ahâliye arâzî-i hâliyeden yalnız tapu ve evrak bahâsı alınarak meccânen

arâzî i'tâsı husûsunun memûrîn-i hükûmet tarafından cümleye îlân ve işâası teshîl-i îmârâtı mücibdir.

Zor kıt'asında bulunan Şemmer ve Aneze aşâiri daima yekdiğeri aleyhinde bulduklarîçün ittifaqları kâbil olamadığından her hangisinin hükûmet-i seniyyece terbiye ve ıslâhları îcâb eder ise yekdiğere muâvenet etmediklerinde hükûmet-i seniyyenin icraâtına sühûlet-bahş olmaktadır. Aşâir-i merkûme Bağdad, Musul, Diyarbekir ve Haleb vilâyetleri gibi dört vilâyete münkâsim olarak bunların müteferrikan vilâyet-i mezkûrine rabt ve iltihâk olunmalarındaki illet-i gâye aşâir-i merkûme rüesâsının vilâyet-i mezkûre müteneffizânına olan münâsebetlerinden ve müteneffizân-ı mûmâ-ileyhimâ'nın dahî menâfi-i zatiyyelerine hizmet maksadından ibâret olup bu hâlin men'îyle aşâir-i merkûmenin bir noktaya cem'î muhassenât-ı adîdeyi mücib ve vâridât-ı devletin sür'at-i tahsîl ve hüsn-i cibâyetini müstevcib olacağı gibi ıslâhât ve îmârâtca da pekçok istifâdeyi câlibdir. (2) Şemmer ve Aneze aşâirinin yekdiğeri aleyhindeki adâvetleri pek kadîm ve gayr-i kâbil-i te'lîf bir halde olup her ne kadar kesret-i nüfusça Aneze aşâiri Şemmer'e gâlib iseler de Şemmer aşîreti bir mevkide topluca bulunmayıp fırsat buldukça otuzar kırkar atlı ile birer çete tertîb ederek Aneze aşâirini urmak ve gasb etmekden hâlî kalmamakda ve âdetâ arab üzere şu hâle gazve nâmı vermekdedirler. Aneze aşâiri ise iki-üç senede bir kere âdât-ı kadîmeleri vechile siyâh bayraklarını çıkararak kabâilin güzîde atlularını cem' ile Şemmer aşâiri üzerine hücum ve emvâl ve mevâşîlerini gasb ve ahz-ı intikâm ederler. Mezkûr Şemmer aşâiri gâyet dessâs ve hîlekar olduklarından hükûmet-i seniyye terbiyelerine kalkıştığı anda derhal rûy-ı mutâvaat göstererek bir takım mevâid-i hîlekarâneye sülûk ile içlerinden bâzı meşâyih ve rüesâsı da hükûmet tarafına geçerek ıslâhâtın netâyicine intizâr ederek nihâyet bir müddet hâl-i sükûnetde bulunarak fırsat düşürdükleri halde yine eski şekâvetlerini ele alurlar. İşte asıl maksad bunların şu hâl-i desâyis-kârânelerine meydan verilmeyerek hükûmet-i seniyye kemâl-i ihtiyâtla ıslahlarını hüsn-i netîceye ifrâğ etmedikçe öyle tedbîr-i muvakkatla vakit geçişdirilmemesine îtinâ ve dikkat edilmesi ve sâlifü'l-arz ıslâhât ve îmârât tahakkuk ve takarrur etmedikçe o cihetlerde asâkir-i şâhânenin kaldırılması câiz olamayacağı gibi bulundurulacak memûrân ve asâkir-i şâhâne kumandanlarının dâima teyakkuz ve intibâh üzere bulunmaları elzemdir.

Kıt'a-i mezkûrede seyyâr bir halde bulunan aşâir-i Şemmer ve Aneze, Beyne's-Şâteyn ve Tedmür cihetlerinde tahmînî yirmi-otuz bin hânedan ibâret oldukları gibi diğèr bâzı kabâil ve aşâir daha vardır ki anlar da Şemmer ve Aneze'nin mağlûbu olduklarından anlara tebaiyyetden gerü durmazlar. Gerek Şemmer ve Aneze ve gerek diğèr aşâirin umûm nüfûsları tahmînen elli-altmış bin hâne râddesinde buldukları halde o vâsi arâzide iskân olunduklarında kuvve-i inbâtiye ve mevkî'nin âb u hevâsı cihetle zamân-ı kalilde büyük bir menba-ı servet u sâ mân (9) olacağı ve bu sûretle Berrü'l-arab kıt'asında bulunan ahâli ve aşâir-i islâmiyyenin râyât-ı zafer-âyât-ı Os mâni altına cem' u idhâl buyurulacağı zâhir ve âşikârdır.

Maksâd-ı ma'rûze-i kemterânem sâye-i şâhânelerinde kıt'a-i mezkûrenin îmâr ve islâhına ve şu sûretle hâl-i bedâvet ve vahşiyette bulunan aşâir ve urbânın mazhar-ı âtifet ve inâyet-i cihân-bânileri olmalarına ma'tûf bulunduğuna binâen inşâallâhu teâlâ suver-i icrâiyyesi hakkında arz olunan mevâd cilve-nümâ-yı yâr u ağyâr oldukça aşâir-i merkûme dahî lezzet-i hükûmet ve ni'met-i medeniyyeti alarak bir yandan iskân ve bir yandan emr-i zirâata şitâbân olarak zâten her tarafça teessüs ve takarrur etmekde olan emr-i maârif ve turuk ve meâbir inşaâtı gibi müessesât-ı hayriyye dahî ilerledikçe şu birkaç sene içinde kıt'a-i mezkûre bir vilâyet-i cesîme şekli u hey'etine girerek ve vâridât-ı devlet şimdiki hâlinin birkaç mislini bularak ahâli-i meskûne ve aşâir ve kabâil umûmen daavât-ı hayriyyet-i hazret-i pâdişâhileri ile bir kat daha gûnâgûn olacakları bedîdâr bulunduğu mütebâdir-i hâtır-ı âciz ve mefâtir-i kemterânem olmuş ve meşhûdât ve ma'lûmât-ı çâkerâneme istinâden işbu lâyiha-i kemterânemin arz u takdîmine cür'et kılınmış ise de yine her halde ve kâtibe-i ahvâlde emr u fermân pâdişâh-ı bî-îmtinân efendimiz hazretlerininindir.

ff 8 muharremü'l-harâm sene 310

kulları

İsmail Hakki bin

Mehmed Şerif